

не може да бъде безразлично, какво представляват библейските текстове, използвани през по-голямата част от неговия исторически път. От друга страна, развитието на средновековните български библейски текстове би могло да подсказва възможности за езиковото обновяване на съвременния български библейски превод, от каквото той очевидно се нуждае, за да може смисълът на Библията да бъде вярно разбран от днешния българин.

Процесът на опознаване на средновековните български библейски текстове естествено зависи от резултатите от научните изследвания върху тях. Когато се огледат посветените на тази проблематика проучвания обаче, веднага прави впечатление, че най-голямо място заемат трудовете за българските преводи на новозаветните книги (Евангелието и Апостола) и на богослужебните старозаветни текстове (Псалтира и Паримейника). Това е обяснимо. С тяхното превеждане създателите на славянската писменост св. Кирил и Методий не само правят първите преводи на старобългарски книжовен език, но и за пръв път представят на славяните текстове на Свещеното Писание на разбираем за всички език. Освен това тези типове библейски книги са най-широко разпространени в ръкописната традиция на православните славянски народи, поради което предоставят много богат материал за изучаването на историята на библейския текст. Обзорът на научната литература от началото XIX в., откогато датира изследователският интерес към първите Кирило-Методиеви преводи, показва, че до днес са публикувани стотици трудове, посветени на тези преводи, както и многобройни техни издания (главно на евангелски текстове). В тях до голяма степен вече е изяснена историята на текста както на новозаветните, така и на старозаветните богослужебни текстове в българската книжнина, и е създадена сравнително добра основа за по-нататъшното им проучване от гледна точка на различните науки.

Не така стои въпросът с изучаването и издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет. До момента не само няма никакво обобщително изследване на тази тема, но съвсем малко са публикациите, които засягат проблеми, свързани с отделните старозаветни книги. Изцяло е публикуван само един български текст на една от старозаветните библейски книги, предназначени за индивидуално четене (Песен на песните)². При това положение естествено все още липсват достатъчно познания за историята на текста на небогослужебните библейски книги от Стария Завет в България през епохата на Средновековието и за характерните особености на тези библейски текстове през различните етапи от тяхното развитие в българската книжнина. В резултат днес е почти невъзможно да се достигне до една дори само

относително точна представа за средновековните български библейски текстове на Стария Завет, предназначени за извънбогослужебно четене. Поради това може да се каже, че все още не съществуват предпоставки за задълбочено изследване на тези текстове както от богословско-догматична гледна точка, така и с оглед на тяхната роля и значение в културната история на българския народ – било с оглед на развитието на българския език, българската литература или българското изкуство. В същото време не може да се отнесе фактът, че именно чрез библейските текстове, предназначени за индивидуално четиво – пълни некоментирани или придружени с коментариите на изтъкнати византийски автори, но понякога непълни – е било възможно словото на Стария Завет да бъде усвоявано най-трайно от средновековния българин. Ето защо не само трябва да бъде сложен край на пренебрегването на изследователската работа върху тези текстове, представляващи много важна и голяма по обем част от библейския корпус, но тя трябва да се активизира.

Веднага трябва да се каже, че началото на този процес вече е поставено. Ролята на катализатор изигра дейността на Славянската библейска комисия при Международния комитет на славистите, учредена на 20.IX.1988 г. в София по време на Десетия международен конгрес на славистите (председател А. А. Алексеев, Санкт Петербург и зам.-председатели У. Федер, Амстердам, и Св. Николова, София). На 10.VII.1989 г. в София беше учредена българска Национална библейска комисия (с председател Св. Николова), която представи своите намерения на проведеното в София на 16 и 18 август 1989 г. Второ работно заседание на Славянската библейска комисия. От този момент нататък започна интензивното изучаване на небогослужебните български средновековни текстове на старозаветните книги в България, с организационен център Кирило-Методиевският научен център на Българската академия на науките. Постепенно в Центъра се започна разширяване на обхвата на изследваните старозаветни книги (в момента например в него върху различни старозаветни книги работят Св. Николова, Т. Мострова, Л. Тасева, М. Йовчева, Т. Попова, Кр. Костова). В процеса на изследванията стана ясно, че на първо място е нужно да се направи всичко възможно след задълбочено проучване да бъдат подготвени научни издания на българските средновековни небогослужебни текстове на Стария Завет, които от своя страна могат да станат надеждна основа за бъдещи богословски, филологически, културно-исторически, изкуствоведски и други изследвания. И това фактически стана непосредствената задача, която си доставя екипът, ангажиран с работа върху старозаветните библейски текстове от небогослужебен тип от епохата на Българското средновековие.

Когато се обсъжда проблемът за това издаване, пред изследователя възникват два основни въпроса: 1. Какво трябва да се издаде?; 2. Как да се издаде?

Не е лесно да се даде отговор на тези два въпроса. Още по-малко е възможно този отговор, какъвто и да е той, да претендира за окончателност в настоящия момент, когато сигурните изследователски решения, свързани с проблематиката на средновековните български небогослужбни текстове на Стария Завет, са малко. Тук ще се опитам да очертая само критериите, които би трябвало да се използват при решаването им с оглед да се достигне до добре обосновано от научна гледна точка и изпълнимо на практика предложение за започването на серия от научни издания на предназначенията за индивидуално четене български средновековни текстове на Стария Завет (без текста на Псалтира, който има свършено отделна текстова традиция, дори когато не е предназначен за богослужбни цели).

Първият критерий, който трябва да се вземе предвид, за да се отговори на въпроса, кои текстове би трябвало да се публикуват в подобна серия, е наличието в средновековната книжнина на ранни преки указания за превеждането на Стария Завет на старобългарски език в периода IX–XI в., както и на директни свидетелства за превеждане или редактиране на старозаветни текстове в по-късните периоди на Българското средновековие. Тези свидетелства са твърде малко, но изключително важни.

Що се отнася до първия период, досега са издирени такива данни в няколко от най-важните съчинения, написани на старобългарски език още през периода IX–X в., или в паметници, свързани с българската книжнина от това време.

На първо място, разбира се, трябва да се постави добре известното съобщение от гл. XV на Пространното Методиево житие за извършен от Методий цялостен превод на Библията с изключение на Макавейските книги: по томъ же ѿвѣргъ вса мзлзвзы. и печаль свою на ба възложь. прѣжъ же ѿ оученнкъ своихъ посажъ дѣва попъз скоропнсьца зѣло. прѣложі въ взрзѣ вса кннгъз вса нспзлнъ. развѣ макавѣн. ѿ грѣска язъка въ словѣнскъ. шестню мѣць начнъ ѿ марфа ма. до дѣвоудесатоу и шестню днъ. ѿкѣбра мѣца. оконъчавъ же достоинноу хвалоу. и славоу боу въздасть. дающеу таковоу благодаты и поспѣхъ. и стою възношенне танноу съ клнросъмь своимъ възнесъ. сътвори памать стго днмнтра.³ Това съобщение, датиращо от времето непосредствено след смъртта на славянския първоучител и написано най-вероятно от изтъкнатия Кирило-Методиев ученик Климент Охридски в България, освен това е и най-ранното фиксирано писмено – най-старият препис на житието в руския Успенски сборник е от XII–XIII в.

От същата епоха са и данните в Пролога към „Богословие“ на Йоан Екзарх за извършен от Методий превод на „всички 60 канонически книги“: *Помеже оубо сватѣмъ чловѣкъмъ бжннъ кзстатннъ фнлософъ река мьногъз трочдъз приа строа писмена словѣнскъихъ кзннгъ. и отъ евангелнѣ. и апла. прѣлагаа изворъ келкоже достнже жнѣзѣмъ въ мнрѣ семъ тьмьнѣмъ. толнкоже прѣложъ. прѣстоупн въ бесконьца. и свѣтъ прнматъ дѣлз своихъ мьздоу. съ смнн же съи и оставъ него въ жнтнн семъ. велнкън бжнн. архнепнскоупъ. мефоднн братъ него. прѣложн вса оуставѣнъзѣ кзннгъз. а отъ елннська азъка. кже несть грѣска въ словѣнскъ: азъ же се слыша. мьногашѣдъз. хотѣвъ окоуенті. оучнтельскаа съказаннѣ. готова прѣложнтн въ словѣнскъ язъкъ. онъз бо. а тъ. прѣложнвъ бѣаше оубо мефоднн. такоже слышаахъ. оубоахъ са помъшлѣа.⁴ Най-ранният препис на този текст е също твърде стар – в руски ръкопис от XIII в.*

Още едно оригинално съчинение от епохата на Златния век в България (края на IX – началото на X в.) сочи Методий като преводач на Стария Завет след смъртта на Кирил. Това е Проложното житие на Кирил и Методий, чийто най-стар препис се намира в сръбски пергаментен Пролог от началото на XIV в. със следи от български протограф: *сѣдѣ же въ земан Моравѣнн. прѣложнвъ [б. а. С. Н. – Методий] все. а кннгъ. ветхаго н новаго зѣкона. ѿ грѣска въ словѣнскн. въ г. енднктъ. въ с. сотное. т. оу. и третнѣ лѣто. при стѣпльцѣ кнезн. црѣ въ тѣгда грѣкомъ Васнлнѣ. а вьлгаромъ ѿ ба кнезь Борысь. и краля ивмецьскнмъ людемъ. (Руска държавна библиотека, Москва, ф. 256, Румянцевски музей, № 319, л. 169а, 25 август)⁵.*

Съществува и едно пряко указание за превод на Стария Завет в България от Григорий Презвитер по времето и по нареждане на княз Симеон: *кннгы завѣта вжѣ ветха сказающе ѿбразы новаго завѣта, истнннн соуца. прѣложннѣ ѿ грѣска язъка в словенскын. при кншн вьлгарѣ стѣ смѣоне снѣ воршнн. грнгоріе презвнтерѣ мннхѣ все црквнн вьлгарскѣ црквнн повелѣннѣ того кннлоуца кнса самѣ. истнннѣ рѣццѣ болюца (Руски държавен архив за древни актове, Москва, ф. 181, № 3, 279/658, л. 199а)⁶. Най-ранният запазен негов препис се намира в т. нар. Архивен хронограф, руски ръкопис от XV в., но не може да има съмнение, че то води началото си от сведения, записани още в края на IX – началото на X в.*

Много вероятно е да има някаква връзка с паметници от същата епоха и останалото до днес загадъчно сведение за превод на Свещеното Писание от гръцки на български език през 6370 г. от Кирил, Методий, Климент, Наум, Горазд, Ангеларий и Лаврентий, анахронично свързано обаче същевременно с времето на цар Иван Асен II: *Сказаніе ѿкждоу и въ нѣко время прѣвѣде са вѣтъное писаніе. ѿ грѣскаго азъка въ вьлгарскѣ и аще кто нѣко писати. съмотрѣ дѣе оубо и вѣрѣ и намышаннѣ самѣа. и пишнѣ днн: завѣ. нко*

при Птоломея Цръ елланска въ по сзмотреніе вжіе. преведе са ѿ еврејско писаніе на елланско. ѿ прѣвѣнн, прѣже сзшествіа хва. та, лѣ. по сзшествіе възпльщеніа га нашего Тѣ Х а. въ напокине врѣме в лтѣ с то при блговѣрнѣ цръ Іванна асѣнѣ. ѿ бгосланиі мжжін. исповѣнн и равноапльнн, кѣрн, мефѣдіе, канменть, наоу, гврасдо, аггеларіе. лаврентіе, з чнслумь. по сзмотреніе вжіе. іакѣ, ѿ. при цръ Птоломее: + прѣвѣ са ѿ прѣвѣнн. ѿ грѣска азыка въ влзгарска, в лтѣ с то... 7

Този текст се намира в среднобългарски ръкопис с молдовски произход от средата на XVI в., днес собственост на Хилендарския манастир на Атон (№ 481)⁸, като начало на кратко съчинение на л. 246а–247б, което пледира за правилно писане на божественото писание, защото в противен случай невѣжѣствіе кѣрншъ и хвалншъ. и ереси мѣташъ, оу сто писаніе, а освен това аще грѣшаешъ, нли прѣзирашъ. ѿ сн вѣсѣ хвалншн. и въ досаждаешъ. и ты мѣжж не пріешъ. нж іарѣ бжіа на сѣвѣ навѣдншъ и клѣ вж. При това изключително интересно е обкръжението на този текст. Той е поместен след края на препис от кратката редакция на граматическия трактат на Константин Костенечки – „Словеса в кратце“, единственият от познатите днес 16 преписа на тази творба, в който за автор е представен „Константин Кирил Философ“⁹. След творбата се намира азбучният акростих с начало Азъ есмъ бѣ¹⁰ и веднага след него следва т. нар. Молдавски (или Първи Хилендарски) препис „За буквите“ от Черноризец Храбър, един от трите сред известните днес 94 преписа¹¹ на трактата, които съдържат важната фраза сѣ бѣ еше живы нже сѣ вндѣлн [н]¹² и единствен, в който се намира едно много архаично название на столицата на княз Коцел.

От периода XIII–XIV в. съществува едно малко познато, но много интересно сведение, което може би говори за преписване на Макавейските книги. Става дума за един надпис в скалния манастир край с. Иваново, Русенско, който гласи: Азъ Рвсань писахъ Макавен (в пещерата, наричана Кръщальнята)¹³.

Единственото по-късно пряко указание за превеждане на старозаветни текстове в средновековна България се отнася до дейността на патриарх Евтимий. То се намира в Похвалното слово за Евтимий, написано от Григорий Цамблак между 1415 и 1418 г., и гласи: Н что бѣ ржкодѣліе егово? Еда оунынію штгнаніе, еда малыа цѣны прнвытокъ, еда дѣ>невнон пнщн податіе? Ут снх нн еднно; нвн и оуныніе прѣдвгналъ бѣше и мнаща са прнвытѣчна вѣка сего іакѣ ржбъ поврзжень томоу възмѣнѣахъ са, и о пнщн не радаше, нж пвлсоу вратін кѣпльствѣаше, еже есѣтъ цѣ>рскыѣ скровнщ ввгѣтѣнше и егнпетскаго оного прѣпнтателѣ житннца прѣввсходащее. Слѣвеса вѣ г>осподь>нѣ – словеса чнста, сребро раждежено и очнщено земазн, искоушено седморнцѣж... Котораа сіа? Прѣписаніе в<о>ж>е>ствныхъ кннгѣ ут еладскаго азыка на влзгарскын. Н да не кто, слышавъ сіа гл>агол>аща ма, възнепшоуетъ нас ут

нстнны възнѣ нсхвднтн, за еже кннгамъ влзгарскнм мнѣгымн лѣты старѣншнм и ут самыѣ началъ крѣщеніа азыка много сжщнм, нж и велнкаго вѣ с<ва>тыѣ сего, сѣмѣа тыа оучнвша кннгы, даже до дѣ>нн нашнѣ достнгшаго. Вѣм сіе н азъ н нѣсѣтъ>ннако.

Нж прѣвн прѣввднтеле, нли за еже елланскаго азыка же и оученіа не въ конецъ вѣдѣ>тн, нли н за еже своего азыка дебелистн слѣжнтн, аже нздаша кннгы, нелавжнн вѣ рѣчѣхъ явнша са и разоумѣнн и грѣчскынѣ писанін несзгласны, дебелистѣмъ же сѣзаны и не гладкы кѣ теченію гл>агол>номоу. Н тѣкмо ут еже нменоватн са в<аго>чѣ>ствныхъ кннгы вѣрне нмѣхъж, мнѣг же вѣдъ въ ннѣ крыаше са и нстнннымъ догматѣмъ сзпротнвленіе. Тѣмъже и мнѣгы ереси ут снѣ пронзодоша. Іакѣ вѣсѣ дрѣвнѣа втѣрын сѣн законодавецъ оупразннѣ, іакѣже нѣкыма в<о>гпнсаннѣа скрнжалн, вѣ высоты оумныѣ горы сѣшѣд и ржкама носѣ, нмнже и троудн са, црѣ>кѣн прѣдѣсѣтъ> скровнще вѣ нстннѣ н<е>в<е>сное: вѣсѣ нова, вѣсѣ чѣстна, е<аг>г<е>ліоу сѣгласна, непоколѣвнма крѣпѣстн дѣ>гматѣмъ, іакѣ живѣа вода в<а>гочѣ>ствныхъ д<оу>шамъ, іакѣ ножъ еретнчѣскымъ азыкомъ, іакѣ огнѣ тѣѣ лнцѣмъ. Н възпаше сѣ Павломъ: „Дрѣвнѣа мнмондоша; се вѣшла вѣсѣ нова“.

Колнкымъ сіе есѣтъ> похваламъ дос<то>нно, рѣцн мн, колнкымъ чѣстемъ, колнкымъ въздданіемъ. Не в<о>гоначѣрѣтннмъ лн онѣмъ скрнжалемъ подобѣт са сіа велнчѣстѣмъ в<а>г<о>дѣ>тн, ннѣмъ гл>агол>а скрнжалемъ, на ннѣже в<о>ж>ѣ>ствнѣа вола възвбразн са законоположеніе? Іакѣже бѣ Моѣсн, възнѣ внднмаго выѣв и възнѣтрѣ невнднмыѣхъ и невзходнмыѣхъ д<оу>шеѣж възшед, сіе бѣ иракъ назнѣнаѣѣтъ – навыче в<о>жѣ>ствнѣа таннства и совож в<о>г>оразѣміоу вѣсѣѣ людін началствова, тожде есѣтъ> сзмотреніе н на велнкымъ семъ вндѣтн... (следѣа пространенъ пѣсажъ, в който се възхваляѣа преводѣт от еврејскн на грѣцкн езикъ, направенъ по времето на Птоломей II Фладелѣф, т. нар. Septuaginta).

Аще оубо онъ тако чюднмъ и похвалѣемъ есѣтъ>, своего велнкѣмъ дрѣа възпомннѣе оставѣлъ, таже елланнѣ сынъ мжжъ и възнѣ закѣнна и пророкъ, не мнѣго лн паче нашѣ утѣ>цѣ сзпрѣтажжѣе са лѣтѣмъ стажнтъ в<а>гохваленіе, нже толнкѣ ревнѣсѣтъ> ут прѣоумнѣженіа явленъ и еретнчѣскыа сѣтн своннмъ слѣвеса іакѣ пѣжчннѣа ткѣннѣа растрѣзавын?¹⁴

Ако се опираме на съвкупността от приведените дотук преки посочвания за превеждане на Священото Писание на български език през Средновековието, трябва да заключим, че в едно издание на небогослужбните средновековни текстове на Стария Завет, възникнали в България, старозаветният корпус трябва да бъде предаден цялостно (с включение на трите Макавейски книги за най-стария превод, като се представят двата ранни превода, за които става дума – условно може да наречем „Методиев“ и „Григориев“), както и Евтимиевият превод.

Всъщност обаче, отговорът на поставения въпрос не е толкова ясен и не може да бъде толкова категоричен. На първо място, не е ясно какво е включвал цялостният корпус на Стария Завет нито през IX–X в., нито през XIV в. Единствените споменати като непреведени при първия превод старозаветни книги са Макавейските. От друга страна, говори се за „60 уставни книги“, „60 книги на Стария и Новия завет“, които не се посочват поотделно, тъй като техният състав е бил познат на съвременниците. За нас обаче този състав е предмет на установяване и за съжаление досега не е бил специално проучван. Известна представа за състава на старозаветните книги, познати в България през IX–X в., бихме могли да получим от най-ранния запазен до днес техен списък, в който също е фиксирано числото 60 като брой на книгите на Свещеното Писание. Този списък е поместен в Изборника от 1073 г., който, както е известно, като съдържание представя сборник, предназначен за цар Симеон (893–927). Тук в глави 191 и 191 (л. 252а–254б) под заглавие *Тогожде ѿ Иоанна ѿ възрочитиѣхъ кѣнигахъ и Богословьца ѿ словесъ* се изброяват книгите на Стария Завет, като се отбелязва, че извън 60-те книги трябва да се броят и Премъдрост Соломонова, Премъдрост на Иисус, син Сирахов, Макавейските книги, Книгата Естир, Книгата Иудит и Книгата на Товит¹⁵. Така практически в състава на Стария Завет тук не са споменати само Книгата на Неемия, Книгата на пророк Варух, Плач Иеремиев и Послание на Иеремия. Трябва да се има предвид обаче, че последните две вероятно са били разглеждани като част от Книгата на пророк Иеремия, че Книгата на Неемия в Septuaginta ту е била разделяна, ту свързвана с книгите на Ездра¹⁶, а Книгата на пророк Варух в някои български ръкописи, както ще видим по-нататък, е била вклинявана след Книгата на пророк Иеремия и пред Плач Иеремиев и Послание на Иеремия. При това положение можем да допуснем, че фактически в разглежданите преки указания за превеждане на Библията книгите на Стария Завет са се мислели в състава, който днес има той в православната традиция (39 канонични и 11 неканонични книги). Разбира се, това е само едно предположение. Списъкът е преведен от гръцки език и след като е включен в сборника, очевидно е бил възприеман като истинен. Това обаче не означава, че е бил в пълно съответствие с реалното състояние на преводите на старозаветния корпус в България през IX–X в., което се има предвид в цитираните текстове.

На второ място, посочените преки указания за превеждане на библейския корпус не се интерпретират еднозначно в науката. Поради това те не могат да се възприемат като безспорна изходна гледна точка за определяне състава на серията издания на българските средновековни текстове на Стария Завет, предназначени за индивидуално четене. Тук

няма да се спирам на изказваните нееднократно още от първата половина на XIX в. до днес съмнения във възможността за шест (осем) месеца **Методий със** своите сътрудници да е превел цялата Библия. Все още не може със сигурност да се каже, кои старозаветни книги се имат предвид в текста, посветен на презвитер Григорий в Архивния хронограф. Няма единодушие дори за това, за каква част от старозаветните текстове в ръкописа се отнася сведението¹⁷. Някои учени смятат, че то трябва да се отнесе към предшествувания го текст на Осмокнижието. Като се вземе предвид обстоятелството, че фактически съобщението за презвитер Григорий представлява едно от 11-те големи киноарни заглавия (то не е приписка, нито предисловие, както се квалифицира от някои изследователи) в кодекса, обхващащ 450 листа in folio и всичките се отнасят винаги към следващия ги текст, много по-вероятно е, че то визира произведенията, намиращи се след него до следващото заглавие от този тип (л. 199а – л. 311а). В този случай трябва да приемем, че в съобщението за презвитер Григорий става дума за текстовете от Стария Завет, включени именно в тази част от сборника: четирите книги Царства (почти изцяло), както и малки откъси от книгите на пророците Исая, Иеремия, Варух, Даниил, Книга Естир, Книгата на Ездра и Книгата на Неемия, вмъкнати главно в Четвърта книга Царства. Досегашните изследвания на текста на Книгата Битие и на книгите Царства от Архивния хронограф ясно показват, че тук не е представен техен нов превод, а може да става дума само за редактирането им в рамките на книжовната дейност на Преславската книжовна школа¹⁸. Да не говорим, че кодикологическото оформяне на текста около заглавието, в което се споменава презвитер Григорий (преди него и след края на Осмокнижието е оставено доста празно място; след заглавието следва V книга от хрониката на Йоан Малала, която се отнася за Троянската война; след края на тази книга на л. 209а е оставено празно място, което продължава чак до първата колона на л. 210а, където започва Първа книга Царства), фактически обособява след заглавието като отделен текст само V книга от хрониката на Малала. Това може да свидетелства, че Григорий е бил посочен като преводач именно на тази книга. Както и да се тълкува обаче това сведение, то не дава основания да се търси и издава „Григориев превод“ на старозаветните книги, а най-много – извършена от него редакция.

Противоречиви и много уклончиви са мненията за т. нар. „Сказание за превода на Свещеното Писание“, в което категорично се говори за превод на Septuaginta от св. Кирил и Методий и техните ученици. Първоначално то се представя като част от граматическия трактат на Константин Костенечки¹⁹. По-късно се тълкува като част от една цялостна

компиляция, основаваща се на източници от XIII–XIV в.²⁰ Днес, в съответствие с отделянето на текста от самия преписвач на ръкописа като отделна творба със самостоятелно заглавие, се разглежда като отделно произведение²¹. Изказано е дори мнение, че датира от XVI в. и предположението за по-ранно възникване е без особени доказателства²². Всъщност, като се знае, че ръкописът е молдовски по произход, а текстът е обкръжен с творби на българската литература, някои от които – още от периода IX–X в., при това с белези на текстовете им, много близки до първоначалното състояние, не може да има съмнение в две обстоятелства: първо, Сказанието не е възникнало в Молдова през XVI в., а текстът в сегашния си вид води началото си от среднобългарски източници от XIII–XIV в.; второ, много е възможно той да се основава на по-стари текстове от IX–X в.

Невъзможно е графитът от Иваново категорично да се отнесе към преписване на Макавейските книги. Макар че в манастира вероятно е съществувал скрипторий²³, не бива да се пренебрегва фактът, че думата Макавей е изписана под *Азь Ръсань писахъ*, което може да се тълкува като обозначаване на деня, когато е изписан текстът (денят на Макавейците – 1 август²⁴).

Що се отнася до Евтимиевия превод на Свещеното Писание, за който говори Григорий Цамблак, единственият безспорен извод, който може да се направи от текста е, че се прави сравнение между Евтимиевия превод и превода на Стария Завет, отразен в Septuaginta. При това тук се уточнява, кои библейски книги се имат предвид. Напоследък се аргументира схващането, че Григорий Цамблак говори за Петокнижието, като фактически Евтимиевият превод „е бил по-скоро редактиран“, сверяване на първите преводи на Петокнижието с оригинала му на „елински език“²⁵.

И така, преките свидетелства за средновековни преводи на Стария Завет в българската книжнина и тяхната интерпретация в науката фактически биха изисквали да се публикува най-старият, „Методиев“ превод, редактираният в Преслав превод, както и Евтимиевият превод (или редакция). Те обаче по никакъв начин не могат да отговорят на въпроса, кои конкретни текстове трябва да бъдат включени в изданието.

За да се отговори на този въпрос, следва да се обърнем към един друг критерий за подбор на материала за изданието на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет, а именно – състоянието на българската ръкописна традиция на старозаветните текстове. Естествено, като се говори за тази традиция, трябва да се имат предвид всички запазени до наши дни **ръкописи с български езиково-правописен**

облик (което значи, че трябва да се включат и влахо-молдовските преписи, които, както е известно, се придържат стриктно към среднобългарските си протографи), както и писаните в български книжовни центрове, независимо от характера на езиково-правописния им облик. Този критерий е много съществен за изданието, тъй като дава единствените неоспорими свидетелства за наличието на определени текстове от Стария Завет в българските земи и естествено очертава минимума от ръкописи, който не може да не бъде взет предвид при подготовката на публикациите. Ето защо **тук ще изброя** всички такива ръкописи, известни в момента.

Ръкописите, които съдържат само библейски текстове, са 12:

1. F.L461 от Руската национална библиотека в Санкт Петербург²⁶.

Ръкописът е възникнал в някакво голямо манастирско книжовно средище. Той е писан от няколко преписвачи, които на места се сменят на една и съща страница, вероятно през последната четвърт на XIV в. Преписвачите се придържат към реформирания предевтимиевски търновски правопис, но възприемат и редица тенденции, довели до правописната реформа на патриарх Евтимий. Възможно е ръкописът да е започвал с Осмокнижието, което сега липсва. Наличният текст включва следните библейски книги: I. Ч е т и р и т е к н и г и Ц а р с т в а (л. 1а – 139б, с някои липси както на листове, така и в самия текст на преписа; в началото липсват няколко листа и запазеният текст започва от 1 Царств. 2:30; II. П р о р о ч е с к и к н и г и: 1) л. 140а–168а: *Книга на пророк Иеремия*, придружена с тълкованията на Теодорит Кирски (393–457) от гл. 25:15 до гл. 45:5 и гл. 52:4–34; 2) л. 168а–174б: *Книга на пророк Варух*, придружена с тълкованията на Теодорит Кирски; 3) л. 174б–181а: *Книга Плач Иеремиев с предисловие от Теодорит Кирски*; 4) л. 181а–185а: *Послание на Иеремия с кратки сведения за пророка в края на текста според Епифаний Кипърски (315–403) и отчасти по текста на тирския епископ Доротей (303–362)*; 5) л. 185а–190б: *Книга на пророк Иоил* с тълкованията на Теодорит Кирски и кратки сведения за пророка в началото и в края на текста, почерпани от гръцкия менологий и синаксари; 6) л. 191а–202а: *Книга на пророк Амос* с тълкованията на Теодорит Кирски и кратки сведения за пророка в началото и в края на текста, дело на епископ Доротей; 7) л. 202а–204а: *Книга на пророк Авдий* с тълкованията на Теодорит Кирски и кратки сведения за пророка в началото и в края на текста, дело на епископ Доротей; 8) л. 204а–208а: *Книга на пророк Иона* с тълкованията на Теодорит Кирски и кратки сведения за пророка в началото и в края на текста, дело на епископ Доротей; 9) л. 208а–216а: *Книга на пророк Михей*

с тълкованията на Теодорит Кирски и кратки сведения за пророка в началото и в края на текста, дело на епископ Доротей; 10) л. 216а–219б: *Книга на пророк Наум* с тълкованията на Теодорит Кирски и кратки сведения за пророка в началото; 11) л. 219б–225а: *Книга на пророк Авакум* с тълкованията на Теодорит Кирски и кратки сведения за пророка в края на текста според съкратения текст на Епифаний Кипърски и отчасти на епископ Доротей; 12) л. 225а–314б: *Книга на пророк Иезекиил* с тълкованията и предисловие от Теодорит Кирски (до гл. 20:1) с някои липси; 13) л. 314б–333а: *Книга на пророк Исая*, частично (гл. 1–12, 52–57, 59–63, 65–66) с подбор от тълкования, свързани в ръкописа с имената на Теодорит Кирски, Кирил Александрийски (ок. 370–444), Василий Велики (ок. 330–378), Йоан Златоуст (344/345–407) и др.; 14) л. 333б–334б: *Книга на пророк Захария* (гл. 9–14); 13 а) л. 334б–335а: Кратки сведения за пророк Исая; 15) л. 335а–336а: Кратки сведения за пророк Даниил; 16) л. 336а: кратки сведения за пророк Осия; 17) л. 336а: кратки сведения за пророк Агей; 14 а) л. 336а: кратки сведения за пророк Захария; 18) л. 336б: кратки сведения за пророк Малахия; 13 б) л. 336б–337а: *Книга на пророк Исая* (гл. 35:1–10); 18 а. л. 337а–337б: *Книга на пророк Малахия* (гл. 3, 4). От 19-те пророчески книги в ръкописа не са поместени текстовете на 4 (Даниил, Осия, Софония, Агей), като от книгите на малките пророци не е включен почти половината текст, а за един от тях (Софония) дори не са приведени кратки сведения, с които са представени другите трима.

III. У ч и т е л н и к н и г и: 1) л. 338а–365а: *Книга Притчи Соломонови*; 2) л. 365б–369б: *Книга Песен на песните*; 3) л. 369б–410а: *Книга Премъдрост на Иисус, син Сирахов*; 4) л. 410а–440б: *Книга на Йов* (до гл. 42:8) с предисловие на Полихроний Апамейски (II половина на IV в. – 428/430 г.). В края на ръкописа са загубени няколко листа.

Петербургският ръкопис фактически е най-важният български средновековен ръкопис, който съдържа старозаветни книги и е предназначен не за богослужерна употреба, а за индивидуално четене. Той е не само най-старият в хронологическо отношение, но си остава и до днес единственият български ръкопис от XIV в. от този тип, а освен това представените изцяло или частично в него 23 старозаветни книги (евентуално плюс осем от 50-те) са най-пълната до момента българска сбирка от книги на Стария Завет от епохата на Средновековието. F.I.461 е и най-старият запазен славянски ръкопис изобщо, в който се предприема опит да се събере в една книга текстът на Стария Завет, поради което представлява изключителен интерес за изучаването на историята на старозаветния текст не само в България, но и в целия славянски свят.

Що се отнася до характера на текстовете, представени в F.I.461

сегашното състояние на проучванията не позволява да се изрази категорично мнение по този въпрос за всички старозаветни книги, включени в него. Изглежда най-вероятно обаче, че ръкописът като цяло не представлява напълно хомогенен по отношение на превода текст, а преводите на отделните старозаветни книги имат самостоятелен произход. Без съмнение преводът на книгите Царства тук е много архаичен и в неговата основа вероятно лежи преводът на славянския първоучител **Методий и учениците му**. Същевременно обаче в този текст са съхранени следи от някои промени, извършени от източнобългарските книжовници в края на IX – началото на X в., както и по-късни изменения – възможно от XIV в. Най-вероятно **Методиевият** превод на Стария Завет е отразен също в представените тук преписи на Песен на Песните, Притчи Соломонови, Премъдрост на Иисус, син Сирахов и Книгата на Йов. По отношение на преводите на пророческите книги във F.I.461 днес има различни становища. Според едни учени в тях е представен преславски старобългарски превод (или според друга терминология – Симеоновски превод), който обаче има тясна връзка с **Методиевия** превод. Според други учени текстът представя преславската редакция на **Методиевия** превод. За съжаление до днес не само не са отграничени търновските езикови особености на текстовете, но няма никаква яснота по въпроса, дали изобщо има някакви езикови наслоявания след „преславския“ етап от историята на намиращите се в Петербургския ръкопис старозаветни текстове или в Търново е била извършена само правописна редакция.

2. № 507 от сбирката на П. И. Шукин в Държавния исторически музей в Москва²⁷. Писан е в манастира Нямец от йеромонах Гервасие през 1475 г. По съдържание съпада с F.I.461 (с изключение на четирите книги Царства, които не фигурират в № 507). В текстово отношение този ръкопис дотолкова се покрива с F.I.461, че някои учени го смятат за копие от Петербургския ръкопис. Това обаче едва ли е така, понеже в правописно отношение той следва правилата на Евтимиевата школа. Освен това украсата на ръкописа е доста различна. Шукинскийят ръкопис е най-богато украсеният среднобългарски препис на старозаветните книги.

3. № 85 от Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ от средата или третата четвърт на XV в.²⁸ Съдържа Осмокнижието (от Бит. 43:22) и четирите книги Царства (от I Царств. 9:27 до IV Царств. 16:3), като в текста има много липси поради факта, че от ръкописа са изчезнали ок. 80 листа. Някои учени смятат, че е писан от известния молдовски книжовник Гавриил Урик или в неговата школа в манастира Нямец. Фактически кодексът е дело на двама книжовници. Той е преписал текста на Осмокнижието (само няколко страници

тук са дело на втория книжовник, и десетина реда – на трети). Вторият копист, чийто почерк има много общи белези както с ръкописите на Гавриил Урик, така и на споменатия йеромонах Гервасие, е преписал Четирите книги Царства. Преписът на Осмокнижието в ръкопис № 85 съдържа превода, познат от изследването на А. Михайлов върху Книгата Битие²⁹ в т. нар. от него южнославянска група преписи, за които някои учени смятат, че е запазил езикови наслоявания от различни епохи след първоначалния Методиев превод – преславски от IX – началото на X в. и вероятно търновски от XIV в., а други – че представя превода на св. Методий³⁰. Книгите Царства тук са в превода, познат от Петербургския ръкопис. Текстът, в който стриктно се следва търновски антиграф, поотдалечен от първоначалния текст на превода, отколкото антиграфите на Петербургския и на всички останали среднобългарски преписи на книгите Царства, съдържа редица специфични и доста съществени различия в сравнение с Петербургския, които показват, че протографът, към който възхожда, не само е различен от протографа на всички останали среднобългарски преписи на книгите Царства, но в някои случаи е бил по-близък до първоначалния превод. Документирането чрез № 85 на втори протограф в историята на познатия днес текст на този превод на книгите Царства, прави от ръкописа много важно свидетелство за историята на старозаветните текстове в средновековна България.

4. № 3750 от ф. 178 (Музейна сбирка) на Руската държавна библиотека в Москва от втората половина на XV в.³¹ Писан е в молдовски скрипторий. Съдържа само книгите Царства в превода, известен от Петербургския ръкопис, като повтаря с нищожни промени текста, познат от F.I.461.

5. № 171 от Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ от 80-те – 90-те години на XV в.³² Принадлежал е в началото на XVII в. последователно на митрополитската църква в Яш и на манастира Бистрица. Писан е от двама преписвачи: първият е преписал книгите Царства (без последните 31 реда, дело на втория книжовник), а вторият – Притчи Соломонови, Песен на Песните, Премъдрост на Иисус, син Сирахов и книгата на Йов с предисловието на Полихроний Апамейски. Това е единственият среднобългарски ръкопис, съставен от старозаветни библейски книги, в който след тях са поместени небиблейски текстове – апокрифът Видение Исаево и бележки за страданията на Иисус Христос. Текстове на старозаветните книги представят преводите, познати в Петербургския ръкопис в изключително близък до него езиково-правописен облик. Петербургският ръкопис обаче не е бил антиграф на № 171, а двата текста възхождат към един протограф. В № 171 е представено по-

късно състояние на среднобългарската текстова традиция, но в него са запазени и четения, по-близки до общия протограф на двата текста и дори до първоначалния превод. Антиграфът му вероятно е бил от XIV в., тъй като в него са запазени някои предвтимиевски правописни черти, както и черти на търновската орнаментика от средата и третата четвърт на XIV в.

6. № 3 от сбирката на Е. Барсов от Държавния исторически музей в Москва от 80-те – 90-те години на XV в.³³ Писан е от един книжовник, вероятно от Влахия. В началото на ръкописа е изчезнала една тетрада и текстът започва от Бит. 9:28. Осмокнижието, което е включено в този ръкопис, е представено във вида, известен от т. нар. южнославянска група преписи и е изключително близък по текстовите и езиково-правописните си особености до преписа от № 85. Орнаментиката на кодекса повтаря някои от познатите от Петербургския и Щукинский ръкопис схеми и е тясно свързана с търновската традиция от XIV в.

7. № 1/4 от библиотеката на Рилския манастир от края на XV в.³⁴ Писан е от един книжовник в Рилския манастир с български безюсов правопис. Ръкописът съдържа Книгата на Йов от катените на Никита Ираклийски (XI в.). Смята се, че текстът е свързан с превода (или редакцията на стария превод, осъществена при сверка с гръцки текст), направен през 1412 г. по гръцки оригинал от атонския манастир Есфигмен от хилендарския монах Гавриил, чийто ресавски автограф се съхранява днес в Синодалната сбирка на Държавния исторически музей в Москва № 63(202)³⁵. Преписът е свършено непроучен.

8. № 96 от Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ от 1503 г.³⁶ Писан е в Зографския манастир от Висарион Хилендарски, ученик на сучавския митрополит Теоктист (1446–1457) по нареждане на сучавския митрополит Георги (починал през 1511 г.). Съдържа Книгата на Йов с тълкования. Смята се, че текстът възхожда към посочения по-горе превод (или редакция) на Гавриил от 1412 г. Самият Висарион посочва, че е преписвал ѿ нзвода сръвсаго. то ѿ прѣстниѣ недостатъчна. И този препис не е проучван досега.

9. № 1 от сбирката на А. Хлудов в Държавния исторически музей в Москва³⁷. Български безюсов ръкопис, ресавски по правопис. През XVII в. е принадлежал на Лесновския манастир. Писан е от един преписвач, който според някои изследователи е Матей, йеромонах от Слеченския манастир „Св. Йоан Предтеча“ (Продром), за който със сигурност се знае, че през 1563 г. е написал в Продром един ръкопис, съдържащ Давидовата на Филип Монотроп (XI в.)³⁸. Ръкописът датира вероятно от втората половина на XVI в.³⁹ Съдържа пълния текст на пророческите

книги и Апокалипсиса с тълкованията на Андрей Кесарийски, съставени между 563 и 614 г. Пророческите книги тук са представени в превода, който се намира в F.I.461. Те обаче следват не среднобългарската текстова традиция, а традицията, съхранена главно в руската ръкописна книжнина, както по реда и състава на пророческите книги (тук се намират текстовете на всички малки пророци и след тях – на големите пророци, включително Даниил), така и по текста си (Книгата на пророк Иеремия напр. съдържа части от гл. 1 и 2, които представят по-архаична, нередактирана от преславските книжовници част). Тази традиция възхожда към ръкописа на поп Угир Лихий от 1047 г., който е преписан не курнолвнцъ, т.е. – вероятно има глаголическа основа⁴⁰.

10. № 29 от сбирката на Румянцевския музей в Руската държавна библиотека в Москва, писан през 1537 г. в манастира Бистрица от монаха Йоан. Включва Осмокнижието и четирите книги Царства. Текстът на книгите Царства е тясно свързан с Петербургския препис, а в Осмокнижието е представен текстът на т. нар. южнославянска група текстове, като е използван Евтимиевият правопис.

11. № 1/М. 1684 от сбирката на В. Григорович (ф. 87) от Руската държавна библиотека в Москва, писан по нареждане на охридския архиепископ Прохор (починал през 1550 г.) най-късно през 1544 г. и предназначен от него за архиепископската църква „Св. Климент“ в Охрид⁴¹. Ръкописът съдържа Осмокнижието и Четирите книги Царства. Осмокнижието е преписано от монаха Сисой, а четирите книги Царства – от Висарион Дебърски, работил в манастира „Св. Йоан Предтеча“ (Продром), познат и като Слепенски манастир. В Осмокнижието е представена текстовата традиция на южнославянската група текстове. Преписът на книгите Царства, макар безспорно да е имал български антиграф, не съдържа текстовата редакция на F.I.461. Тук се намира различен превод, съхранен до днес само в един по-ранен ресавски ръкопис, намерен от В. Григорович в Рилския манастир и съхраняван сега в Одеската библиотека № 1/106, който е преписан от монах Доситей през 1418 г. недалече от планината Просек, близо до манастира Любостиня (на северозапад от Крушедол) и е принадлежал на библиотеката на сръбския деспот Стефан Лазаревич⁴². Този превод вероятно е възникнал в кръга на книжовниците от Търновската книжовна школа, съответствува на Лукиановата гръцка редакция и може да се каже, че Одеският и Висарионовият препис не са пряко свързани помежду си, а зависят от общ протограф, който по всяка вероятност е бил среднобългарски ръкопис от XIV в., също търновски по произход⁴³. Що се отнася до правописа на текстовете, според досегашните изследвания може да се каже, че той е ресавски, със следи от

среднобългарски оригинал и сръбско влияние, особено в текста на Битие. 12. № III с 17 от Библиотеката на Хърватската академия на науките и изкуствата в Загреб от средата на XVI в.⁴⁴ Писан е от един преписвач с ресавски правопис, възможно в Лесновския манастир. Съдържа Осмокнижието, което е представено в текста, познат от т. нар. „южнославянска група“ преписи. III с 17 е почти тъждествен с Григ. 1, двата преписа „образуват едно семейство и възхождат към един най-близък оригинал – среднобългарски“⁴⁵.

Освен дванадесетте ръкописа, чието съдържание е изпълнено само с библейски текстове, до днес са запазени още 6 ръкописа, в които са включени библейски книги, но те заемат незначителна част от обема на кодексите. Тези ръкописи са:

1. № 4/14 от библиотеката на Рилския манастир – сборник („Шестоднев“ и „Предел“) от 1456 г., писан от Владислав Граматик в с. Младо Нагоричене (днес втората му част се пази в Одеската библиотека, № 1/112)⁴⁶. В първата част на кодекса, на л. 158а–191б е поместена Книгата на Йов. Този препис представя цялостен текст, към който във вид на схолии в полетата са прибавени тълкования, приписани на различни автори, включително например на Йоан Златоуст и Ориген (ок. 185–253/254). Преписът е свършено непрочен.

2. № 2/24 от библиотеката на Рилския манастир – сборник, съдържащ житие на св. Сава Сръбски и тълкование на „Песен на песните“ от края на XV в.⁴⁷ На л. 115а–241а във втората част на ръкописа, писан от двама книжовници с ресавски правопис, е поместен единственият пълен български препис от „Песен на песните“ с тълкованията на Теодорит Кирски в превод на Константин Костенечки от времето преди 1427 г.⁴⁸, като редица тълкования са отнесени към други автори (Григорий Ниски, ок. 335 – ок. 394, Нил Синайски, ок. 345 – ок. 430, Михаил Псел, 1018 – ок. 1096, и др.).

3. Cod. Slav. 14 (№ 111) от Австрийската национална библиотека във Виена – сборник, съдържащ в по-голямата си част творбите на Псевдо-Дιονисий Ареопагит в превод на Исая Серски от 1371 г., в началото на който (л. 1а–6б) е поместена Книгата Песен на песните⁴⁹. Първоначално ръкописът е бил притежание на Зографския манастир, а след това – на Хилендарския. Преписът на Песен на песните е писан от Висарион Хилендарски вероятно през първата четвърт на XVI в.⁵⁰ В него е представена редакцията на текста без тълкования, считана от някои изследователи за преработка на тълковния текст на Теодорит Кирски, преведен от Константин Костенечки, в която са отстранени тълкованията, а от други – за

„преправка“, възникнала много скоро след осъществяването на пълния превод.

4. № 311 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София – сборник, съдържащ третата част на съчинението на Йоан Дамаскин Πηυή γυώσεως, пет творби на Григорий Палама, съкратената редакция на трактата на Константин Костенечки „Словеса в кратце“ и на л. 278а–279б – Песен на песните без тълкования⁵¹. Писан е от Висарион Дебърски през 50-те години на XVI в. вероятно в Слеченския манастир. Текстът е в редакцията, известна от Виенския препис, но ресавски по правопис.

5. № 1/118 (94) от Одеската библиотека, който се състои от 3 листа от неизвестен ресавски ръкопис от третата четвърт на XVI в., запазен в подвързията на друг ръкопис⁵². Тук се намира препис от Песен на песните без тълкования (до гл. 7:10), идентичен по текст с преписа от № 311, дело на Висарион Дебърски. Този препис също е автограф на Висарион Дебърски.

6. № 1/118а (94) от Одеската библиотека, който се състои от 4 листа от неизвестен ресавски ръкопис от третата четвърт на XVI в., запазени в подвързията на друг ръкопис⁵³. Тук се намира пълен препис на Песен на песните без тълкования, идентичен по текст с преписа от 1/118. Преписвачите на 1/118 и 1/118а „са имали еднаква школовка, работили са вероятно в един и същ скрипторий и са направили две копия на ПП от един и същ оригинал, макар и последователно, но по едно и също време“⁵⁴.

И така, в 18-те български ръкописа от епохата на Средновековието, в които се съдържат старозаветни текстове, са засвидетелствувани 35 книги от Стария Завет. Фактически в средновековната българска ръкописна традиция, съхранена до днес, не се намират 14 книги от Стария Завет: Първа и Втора книга Паралипомен, Първа–Трета книга Ездра, Книгата на Неемия, Книга на Товит, Книга Иудит, Книга Естир, Книга на Еклисиаста или Проповедника, Книга Премъдрост Соломонова и трите Макавейски книги. Разбира се, това не означава, че те изобщо не са съществували в българската средновековна книжнина. Както вече беше показано при анализа на преките свидетелства за преводите на старозаветните книги в България, има известни основания да се смята, че в Преслав през IX–X в. са съществували текстове на Книга на Неемия, Книга Естир и една книга Ездра. Що се отнася до характера на текстовете, състоянието на ръкописната традиция потвърждава наличието в българските земи на първоначалния Методиев превод, на преславска редакция (или превод) както и на по-нови преводи – от XIV в. (на книгите Царства и на Книгата

на Йов) и началото на XV в. (Песен на Песните). Прави силно впечатление също фактът, че ръкописната традиция, отразяваща преводите от IX–X в., не съдържа нито една старозаветна библейска книга, която да стои извън разделите, представени в най-стария ръкопис F.I.461.

Това състояние на средновековната българска ръкописна традиция на старозаветните книги очевидно изисква решаването на въпроса, кои небогослужбни български текстове на Стария Завет би трябвало да се публикуват, да се обвърже и с досегашните резултати от научните изследвания.

Този трети критерий също не може да даде пълен отговор на поставения въпрос, тъй като редица старозаветни книги, познати в българската средновековна книжнина, са слабо проучени или съвсем непроучени. Сравнително по-добре изследвани са пророческите книги, някои от книгите на Осмокнижието (Битие, Съдии) и книгите Царства, почти пълно е изследван текстът на Песен на песните. Разбира се, тук не е възможно и не е необходимо да се излагат конкретните резултати от проучванията. Ще се опитам само въз основа на някои преобладаващи в славистиката мнения, обобщаващи постигнатото досега по отношение на изследването на източноправославните небогослужбни текстове от Стария завет от епохата на Средновековието⁵⁵ да отговоря, доколкото е възможно, на поставения въпрос.

Без съмнение, в изданието трябва да се включи Методиевият превод на Стария Завет, направен на старобългарски език между 882 и 884 г. Като се вземе предвид обстоятелството, че по времето на славянските първоучители пълният небогослужбен текст на Библията, събран в една книга, на гръцки език е много рядко изключение (сред запазените днес библейски ръкописи фактически е известен само един такъв ръкопис от XIII–XIV в. от атонския манастир Дионисиат, в който липсва само Псалтирът), както и фактът, че Методий и учениците му не са превели Макавейските книги, едва ли можем да считаме, че най-ранният превод на Стария Завет на старобългарски език е включвал всички познати днес 50 книги. Българската ръкописна традиция, както видяхме, също не дава основания да се мисли за издаване на такъв текст. А като се знае, че фактически в източноправославната кирилска средновековна ръкописна традиция до Геннадиевската библия от 1499 г. изобщо не са известни никакви небогослужбни текстове на двете книги Паралипомен, книгите на Ездра (запазени са само малки части от текста), Книга на Товит, Книга Премъдрост Соломонова и Макавейските книги, очевидно дори да сме убедени в съществуването на пълен корпус на Стария Завет, преведен от св. Методий,

невъзможно е при сегашното състояние на изворовия материал дори теоретично да се мисли за неговото издание (даже ако допуснем, че Генадиевската библия е представен Методиевият превод на Книга на Еклисиаста).

В същото време безспорно вече е установено съхраняването на редица особености на Методиевия превод на някои книги от Стария Завет в повечето случаи подложен на редактиране в Източна България през IX–X в., в т. нар. преславски превод (или само редакция) на библейския корпус (Осмъкнижието, книгите Царства, пророческите книги, Притчи Соломонови, Песен на песните, Иисус, син Сирахов, Книга на Йов). Също може да се смята за установено наличието в средновековните български земи на преводи или редакции от по-късно време (най-вероятно от XIV нач. на XV в.) на някои старозаветни книги (Царства, Книгата на Йов и Песен на Песните). Тези следващи два етапа от развитието на небогослужебните старозаветни текстове в българската книжнина са и добре документирани и безспорно подлежат на издаване.

Тук трябва да се посочи, че в редица случаи средновековните български небогослужебни текстове на старозаветните книги са били възприети в руската и сръбската ръкописна традиция (напр. много показателен в това отношение е случаят с Книгите Царства⁵⁶). Това дава възможност за използването на руската и сръбската ръкописна традиция при подготовката на изданията на българските средновековни небогослужебни текстове на Стария Завет. За да се определи обсегът на текстовете за издаване, би могло да се използват също и данните от библейските цитати, използвани в българската средновековна книжнина преди всичко оригинална, тъй като в преводната те понякога са били преведжани отново заедно с цялото съчинение, в което се намират⁵⁷. Те биха могли да служат като известен коректив на изводите, достигнати чрез проучването на старозаветните библейски текстове, като ги потвърждават или отричат. Интересно е напр., че Йоан Екзарх е използвал тълковния преславски текст на Книгата на пророк Исая⁵⁸, патриарх Евтимий е цитирал превода на Песен на песните, познат от F.I.461⁵⁹. За съжаление, българската средновековна литература си остава почти напълно непроучена в това отношение.

И така, ако изхождаме от трите разгледани дотук критерия за определяне състава на серията издания на небогослужебните български средновековни текстове на Стария Завет, можем да смятаме, че би трябвало да се публикуват 35 книги на Стария Завет (Осмъкнижието и четирите книги Царства, Книгата на Йов, Притчи Соломонови, Книгата на Песен на песните, Книга Премъдрост на Иисус, син Сирахов и пророческите книги), като се представят всички преводи на старобългарски език, както и на неговия среднобългарски вариант; редактираните в България през Средновековието текстове, текстовете, запазени в ръкописи с български езиково-правописен облик и ресавските текстове, писани в български книжовни центрове.

И тук стигаме до втория основен въпрос – как би следвало и как е възможно да се издадат тези текстове?

Разбира се, най-добре би било да се представи един критически текст, подготвен след цялостно изследване на ръкописната традиция (като се вземат предвид и всички руски и сръбски ръкописи, в които са запазени старобългарски и среднобългарски преводи и редакции). Не случайно, когато се говори за издания на средновековните източноправославни преводи на Библията, всички изследователи – от Ив. Евсеев до О. Кронщайнер⁶⁰ – утвърждават необходимостта от критически издания, макар и да имат различна представа за тези издания. За съжаление обаче, все още за тези издания може да се говори като за една неосъществима мечта на славистите. Достатъчно е да се разгледат по-внимателно само критическите издания на гръцкия текст на Новия Завет, подготвяни дълги години от цял екип от висококвалифицирани специалисти⁶¹, както и коментарът, с който са придружени⁶², а също така – да се хвърли дори само бегъл поглед върху изследванията⁶³ и започнатите в Гьотинген през 1926 г. критически издания на Стария Завет по Septuaginta⁶⁴, които, доколкото ми е известно, все още не са завършени, за да се разбере, че е невъзможно днес да се говори за подготовка на критически издания на средновековните славянски източноправославни текстове на Стария завет, а съответно – на българските небогослужебни текстове от тази епоха. Дори за представените напоследък в един общ списък 141 средновековни славянски ръкописи на старозаветни книги⁶⁵ (а в действителност те са много повече) не е ясно в болшинството случаи към каква текстова традиция принадлежат. Така например, до днес са посочени само четири пълни руски ръкописа от XV в., в които е използван преводът на Книгите Царства, засвидетелствуван в F.I.461, но са запазени повече от десет такива руски прѣписи на тези книги от XV, XV–XVI и XVI в., за чийто текст не е известно абсолютно нищо⁶⁶. Подобно е положението с текстовата традиция и на всички останали 31 старозаветни книги, представени в небогослужебната българска текстова традиция. Без цялостно и пълно познаване на текстовете на всички представители на преводите и редакции на старозаветните книги на старобългарски език и на неговия среднобългарски вариант (включително руски и сръбски) не може да се осъществи критическо издание на текста. Без подобно изследване всички

заклучения на първоначалния текст на преводите, основани на частичното познаване на ръкописната традиция, винаги ще трябва да се приписват като условни и е абсурдно да се пристъпва към реконструкция на този текст.

В същото време обаче не може и не бива повече да се чака да създадат необходимите условия за подготовката на критически издания и едва тогава да се публикуват българските средновековни небогослужбени текстове на Стария Завет. Трябва да се направи всичко възможно в обозрими срокове на учените да се предоставят издания на тези текстове, които, от една страна, да отразяват един предварителен етап на следването им, а от друга, да дадат възможност на широк кръг учени след публикацията им да ги проучват и по такъв начин – да ускорят нататъшния процес на опознаването им. Безспорно така ще се приближи времето, когато ще бъде възможно да се подготвят критически издания на българските небогослужбени текстове на Стария Завет от епохата Средновековието.

При такова разбиране на проблема единственият възможен отговор на въпроса, как да се издаде днес небогослужбена българска традиция на старозаветните книги, е: като се подготвят издания от дипломатически тип. Разбира се, нецелесъобразно би било тези издания да възпроизвеждат текста на всеки отделен български препис. Възможно и осъществимо е на вниманието на учените да се представи цялостна среднобългарската традиция. Тъй като в нейната основа лежи текстът F.I.461, който е изключително важен и за историята на старозаветните текстове сред другите източноправославни народи, започваме с издаването на старозаветните библейски книги, представени в него. Те ще бъдат публикувани поотделно, като се вземат предвид особеностите в текстова традиция на всяка книга и групирането на някои книги в по-големи целиности. При публикуването на серията няма да се придържаме към реда на библейските книги в самия ръкопис. Поредността на публикациите на отделните старозаветни книги, подготвяни от различни учени с различна бързина поради специфичните проблеми, възникващи при различните библейски книги, ще зависи само от времето, когато изданията са готови за печат. При подготовката на изданията ще бъдат спазвани някои общи принципи, но в зависимост от особеностите на конкретния материал, а и от индивидуалните виждания на отделните участници в проекта. При публикуването на различните книги могат да настъпват и ще настъпват някои промени. Във всички случаи обаче основният наборен текст ще бъде текстът на F.I.461. Критическият апарат се разделя на два етапа: Бележки върху основния текст (графични особености; маргинални

бележки); 2. Варианти – според останалите среднобългарски преписи и гръцкия текст. Конкретните правила за предаването на основния текст и на вариантите ще се посочват във всеки том както за улеснение на читателите, така и с оглед на възможностите поради различни причини в тях да настъпят известни промени с течение на времето. Всеки том ще съдържа изследователски увод. В зависимост от характера на текстовете ще бъдат изработени и публикувани и различни речници-индекси.

След издаването на среднобългарската текстова традиция серията ще бъде продължена с публикации на преводите и редакциите, възникнали на българска почва, но незапазени в среднобългарски езиково-правописен облик. Тук като основни текстове ще бъдат публикувани преписите, възникнали в български книжовни центрове, като се посочват и вариантите по всички предиси, възникнали в такива центрове.

Така постепенно на учените ще се представи цялостното състояние на текстовете на старозаветните книги, предназначени за индивидуално четене в средновековната книжовна традиция в българските земи. Надявам се, че това ще бъде съществена крачка по пътя към опознаването на живота и значението на старозаветните текстове сред българите в продължение на цяло хилядолетие.

На разположение на читателите вече е първият том от серията, работата върху който продължи няколко години и беше съпроводена със значителни трудности. За неговата подготовка искам специално да благодаря на авторката Румяна Златанова, която вложи големи усилия и висок професионализъм при работата си върху изданието. Искрена благодарност дължа на Анатолий Алексеев, който осигури възможността да публикувам Петербургския ръкопис и ни подпомагаше с редица консултации. Без любезното и всеотдайно съдействие на Елена Серебрякова, завеждаща ръкописния отдел на Държавния исторически музей в Москва, работата с материалите, съхранявани в това изключително богато хранилище на средновековни славянски ръкописи, би била невъзможна. Държа да изкажа дълбоката си признателност към Обединените библейски общества (United Bible Societies), които посрещнаха с изключително разбиране нашето намерение да публикуваме серия от издания на българските средновековни небогослужбени текстове на Стария Завет от епохата на Средновековието и ни оказаха неограничена помощ за отпечатването на първия том от нея.

Надявам се, че положеното начало е успешно и че с усилията на всички учени, включени в изпълнението на този важен проект, както и с помощта на всички лица и институции, които имат отношение към него, ще можем да продължим работата си, като така дадем

своята скромна лепта в изучаването на Божието слово, разпространявано сред българите.

Б Е Л Е Ж К И

¹ За преводите на Библията на съвременен български език вж.: М а р к о в с к и, Ив. История на българския синоден превод на Библията (с оглед на българските преводи в миналото). – Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, IV, 1926–1927, 1–61; М а р к о в с к и, Ив. Въведение в Св. Писание на Ветхия Завет. Ч. I. Общо въведение. С., 1932, 278–279, 283–294 (фотот. изд.: Въведение в Свещеното писание на Стария Завет. Велико Търново, 1992, 180–191).

² А л е к с е е в, А. А. К определению объема литературного наследия Мефодия (Четий перевод Песни песней). – ТОДРЛ, XXXVII, 1983, 251–255.

³ К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Боню Ст. Ангелов и Христо Кодов. С., 1973, с. 182, 191, л. 108в; Успенский сборник XII–XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Под редакцией С. И. Коткова. М., 1971, с. 197; Жития Кирилла и Мефодия. М., 1986, с. 196, 228, 229.

⁴ Des hl. Johannes von Damascus "Εκθεσις ακριβής της ορθοδοξου πίστεως in der Überetzung des Exarchen Johannes. Herausgegeben von Linda Sadnik. Wiesbaden, 1967, 2–6, 212–213 (Monumenta Linguae slavicae dialecti veteris, V).

⁵ Втори препис от този текст, среднобългарски от 1330 г., писан в Лесновския манастир, е издаден в: Л а в р о в, П. Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград, 1930, 100–101.

⁶ Това указание е запазено и в други два преписа: Вилненски хронограф от 30-те години на XVI в. от Библиотеката на Литовската академия на науките във Вилнюс, ф. 19, № 109, л. 242а, и Варшавски хронограф от края на XV – нач. на XVI в. от Народната библиотека във Варшава, № BOZ sim. 83, с. 666.

⁷ Л а в р о в, П. А. 1. К вопросу о времени изобретения письмен и перевода Священного писания. – В: Zbornik u slavu Vatoslava Jagića. Berlin 1908, с. 355; Материали, с. 171.

⁸ Описан е в: Б о г д а н о в и ћ, Д. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, 183–184.

⁹ За този препис вж.: К у е в, К., Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., 1986, с. 248, № 11, както вж. общо и с. 241–267.

¹⁰ За него вж. Д р а г о в а, Н. Непроучен старобългарски акростих. – Езикова литература, XXIII, 1968, № 3, 42–46; Д р а г о в а, Н. Втората апология на българската книга и нейните извори. – В: Константин–Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, 328–344.

¹¹ За преписите на „За буквите“ вж.: Н и к о л о в а, Св. Извори за делото на Кирил и Методий. – Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. С., 1995, с. 65; Т р е в д а ф л о в, Хр. Новые списки „О письменах“ Черноризца Храбра. – В: Единствените Константинови четения – 2 май, 1995. Шумен, 1996, с. 224.

¹² За този препис вж. К у е в, К. Черноризец Храбр. С., 1967, 210–214; Д

ф ф е р, Дж. Заметка о рукописной традиции сказания „О писменех“ Черноризца Храбра (Хиландарский список № 481). – Славяноведение, 1995, № 2, 71–75.

¹³ В а с и л и е в, А. Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново. – Известия на Българския археологически институт, XV, 1946, с. 201; В а с и л и е в, А. Ивановските стенописи. С., 1953, с. 15.

¹⁴ Р у с е в, П., Ив. Г ъ л ъ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, 164–175.

¹⁵ Симеонов сборник (По Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 29, 697–702. По този въпрос вж. също: В ъ л ч а н о в, Сл. Septuaginta като основа на Кирило-Методиевия превод на Стария Завет (Приемство и паралели). – Известия на Църковноисторическия и архивен институт и на Централния църковен историко-археологически музей. Т. II. С., 1984, 157–158.

¹⁶ В ъ л ч а н о в, Сл., Г. Ц а р е в. Библия. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. С., 1985, с. 187.

¹⁷ И до днес най-пълното описание на съдържанието на ръкописа си остава студията: О б о л е н с к и й, М. А. Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII в. – Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских, IX, 1851. Последно описание, непълно и с неточности вж.: Д и м и т р о в, П. Изборниците на цар Симеон. – Литературна мисъл, 1990, № 7, 8–13. Тук вж. и обзор на мненията за обхвата на делото на Презвитер Григорий.

¹⁸ Специален анализ на заглавието, отнасящо се до дейността на презвитер Григорий вж.: Н и х о л о в а, Св. Някои текстологически проблеми в панегиричното творчество на Климент Охридски (По материали от „Похвално слово за пророк Илия“). – Кирило-Методиевски студии. Кн. 1. С., 1984, 115–117. Нови доказателства, че Книгата Битие в Архивния хронограф не е представена в нов превод вж.: Т и х о в а, М. 1. Книгата Битие в Архивския хронограф от XV в. – Die Slawischen Sprache, 28, 1991, 157–171; 2. Книга Битие в библиотеката на цар Симеон. – В: Преславска книжовна школа. Т. 2. Шумен, 1997, 116–150.

¹⁹ Л а в р о в, П. А. Цит. съч.

²⁰ Ангелов, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. II. С., 1967, 207–210.

²¹ Вж.: Д з и ф ф е р, Дж. Цит. съч.; Ч е ш м е д ж и е в, Д. За едно малко известно „Сказание за превода на Свещеното писание“ от Хиландарския манастир. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 166–169.

²² Ч е ш м е д ж и е в, Д. Цит. съч., с. 168.

²³ Вж. напр. М а в р о д и н о в а, Л. 1. Коя е лаврата „Архангел Михаил“, където е писан Висарионовият патерик. – Годишник на Софийския университет „Кирил и Методий“. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 1. С., 1987, 407–419; 2. Стенната живопис на скалните църкви в лаврата „Архангел Михаил“ при Иваново. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 23 (2). 1988. С., 1994, с. 190, 200–201.

²⁴ Към това тълкуване ме насочи Л. Мавродинова. За съжаление този графит досега предмет на специален изследователски интерес. Заслужава да се обърне внимание върху южната стена на Ивановската църква се намира група от фигури, които вероятно изобразяват братята Макази, едно много рядко изображение в

българските стенописи (за това вж.: М а в р о д и н о в а, Л. Стенната живопис, с. 188-200).

²⁵ К а б а к ч и е в, К. Евтимиевата реформа. Хипотези и факти. Пловдив, 1997, 173 стр. Тук са изложени и предишните мнения по въпроса, посочени са всички предишни публикации на автора по темата.

²⁶ За него специално вж.: Н и к о л о в а, Св. За най-стария български средновековен ръкопис на Стария Завет. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 110–118.

²⁷ За него и лит. за него вж.: Н и к о л о в а, Св. За два непроучени среднобългарски ръкописа от XV в., съдържащи старозаветни книги. – Ricerche Slavistiche, XLIII, 1996, 7–8.

²⁸ За него и лит. за него вж.: Н и к о л о в а, Св. За два непроучени среднобългарски ръкописа, с. 8, 20–26, 29.

²⁹ М и х а й л о в, А. В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Ч. I. Паримейный текст. Варшава, 1912.

³⁰ С л а в о в а, Т. Следи от Методиев превод на библейската книга Битие. – Palaeobulgarica, XIX, 1995, № 4, 53–70.

³¹ За него и лит. за него вж.: Н и к о л о в а, Св. За два непроучени среднобългарски ръкописа, с. 9.

³² За него и лит. за него вж.: Пак там, с. 8, 13–20, 28.

³³ Пак там, с. 9. Този ръкопис се датира различно: края на XV – нач. на XVI в. (Т у р и л о в, А. А. Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР. М., 1986, с. 237, № 2493) или втората половина на XVI в. (Дополнения к предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (М., 1986). М., 1993, с. 68, № 2493). Фактически водните знаци дават възможност датировката да се стесни до 80-те – 90-те години на XV в. (P i c c a r d, G. Die Ochsenkopfwasserzeichen. Stuttgart, 1966, № 671 от 1480 г., № 764 от 1477–1481 г.)

³⁴ За него вж. А л е к с е е в, А. А. Кирилло-Методиевское переводческое наследие и его исторические судьбы (Переводы св. Писания в славянской письменности). – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, септември 1988 г. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 137; Х р и с т о в а, Б. Тълкуванията на старозаветни и новозаветни книги в средновековната българска култура. – Palaeobulgarica, XVIII, 1994, № 2, 78–79.

³⁵ За него вж.: Г о р с к и й, А. В. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Т. I. Священное писание. М., 1855, 53–59.

³⁶ За този ръкопис и лит. за него вж.: Н и к о л о в а, Св. За два непроучени среднобългарски ръкописа, 9–10.

³⁷ За него вж.: П о п о в, А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, 1–4.

³⁸ А н г е л о в, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. К. III. С., 1978, с. 167, 249–255.

³⁹ Според А. Попов той е писан на бомбицина и е от нач. на XVI в. Всъщност ръкописът е писан на плътна, дебела хартия с воден знак везна в кръг със звезда (напр. на л. 79) и тепърва трябва да бъде точно датиран.

⁴⁰ За тази традиция на пророческите книги вж.: Е в с е е в, Ив. Книга пророка Исаяи в древнеславянском переводе. В двух частях. Часть первая: Славянский перевод книги пророка Исаяи по рукописям XII–XVI вв. СПб., 1897; Е в с е е в, Ив. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты. М., 1905, V–LXX; М о с т р о в а, Т. I. Старобългарският превод на книгата на пророк Иеремия по преписи от XIV–XVI век. – Palaeobulgarica, XIX, 1995, № 2, 9–26; 2. За един ръкопис от XVI в. с книгите на пророците и тълковния апокалипсис. – В: Българският шестнадесети век. С., 1996, 475–485.

⁴¹ За този ръкопис вж.: В и к т о р о в, А. Собрание рукописей В. Григоровича. – В: Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1876–1878 г. М., 1879, 3–4; К у д ъ б а к и н, С. М. Отчет отделению русского языка и словесности императорской академии наук о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга с 25-го сентября по 23-ье декабря 1898 г. – Сб. ОРЯС, XIX, № 3, 21–54; V a j s, J. Liber Ruth. Veglae, 1905, 17–34; М и х а й л о в, А. В. I. Древнеславянский перевод кн. Рут. – Русский филологический вестник, LX, 1908, № 3, с. 5, 27–36; 2. Опыт, XXXVI–XXXIX; А н г е л о в, Б. Ст. Из старата, Кн. 3, с. 165, 167–171; Н и к о л о в а, Св. К истории текста Книг Царств в славянской письменности. – В: Jews and Slavs. V. 3. Jerusalem, 1995, 54–68; Н и к о л о в а, Св. Ръкописите на Висарион Дебърски и текстовата традиция на Стария Завет. – В: Българският шестнадесети век. С., 1996, 363–402.

⁴² Лит. за този ръкопис вж.: M a t h i e s e n, R. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament. – Полага каталог на славянските ръкописи, 7, 1983, с. 31, № 125.

⁴³ По въпроса за този превод повече вж.: П о п р у ж е н к о, М. Г. К истории литературной деятельности в Сербии XV века. „Книги Царств“ в собрании рукописей библиотеки Новороссийского университета. Одесса, 1894; С о б о л е в с к и й, А. Рецензия на книгу М. Г. Попруженка. – ЖМНП, ч. 293, 1894 (май), 200–203; К о ч у б и н с к и й, Ал. Рецензия на книгу М. Г. Попруженка. – ЖМНП, ч. 293 (май), 203–215; М и х а й л о в, А. В. Опыт, CCXL–CCLXII; Н и к о л о в а, Св. К истории текста Книг Царств.

⁴⁴ За този ръкопис вж.: М и х а й л о в, А. В. Опыт, LXIII–LXV; М о š i n, VI. Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I–II. Zagreb, 1952–1955, 117–118, pl. 71.

⁴⁵ М и х а й л о в, А. Опыт, с. LXV.

⁴⁶ За него вж.: Х р и с т о в а, Б. Цит. съч., с. 79; Х р и с т о в а, Б. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново, 1996, 11–24.

⁴⁷ За него вж.: Х р и с т о в а, Б., Д. К а р а д ж о в а, А. И к о н о м о в а. Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. Т. I. С., 1982, с. 88, № 214; Х р и с т о в а, Б. Тълкуванията, с. 78.

⁴⁸ За този превод вж.: Т р и ф у н о в и њ, Б. Тумаченье „Песме над песмама“ од Теодорита Кирског у преводу Константина Философа. – Сборник за славистику, 2, 1972, 86–108; К у е в, К. Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки, 527–545.

⁴⁹ За него и лит. за него вж.: Н и к о л о в а, Св. За два непроучени среднобългарски ръкописа, с. 10.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ За него и лит. за него вж.: Н и к о л о в а, Св. Ръкописите на Висарион

Дебрьски, с. 366, 377, 379–380, 381, 385, 386, 389, 390, 395, 397.

⁵² За него и цит. за него вж.: Пак там, с. 364, 386, 387, 390, 395–396, 397.

⁵³ За него и цит. за него вж.: Пак там, с. 386, 395–396.

⁵⁴ Миличева, А. За Виенския прелив на Песен на песните. – *Palaeobulgaria*, XIII, 1989, № 2, с. 6.

⁵⁵ Ще посоча само някои от съвременните обобщителни изследвания по тази тема, където е включена и цялата литература по въпроса: *Mathiesen, R. C. I. Biblia. Church Slavonic*. – In: *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Literature*, V. 3, Gulf Breeze Florida, 1979, 5–12; 2. *Handlist*, 3–17; Выборгский архиепископ Кирилл. К вопросу о реконструкции Кирилло-Мефодиевского перевода Священного Писания. – В: *Известия на историческия и архивен институт и на Централния църковен и историко-археологически музей*, Т. II, С., 1984, 189–199; Вълчанов, С. Цит. съч., 153–162; Алексеев, А. А. I. Филологические критерии выявления библейских переводов св. Мефодия. – *Путь к знаниям*, 14–15, 1985, 8–14; 2. Кирилло-Мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы, 124–145; 3. Четый перевод св. Мефодия между Служебным и Толковым текстами св. Писания у славян. – В: *Symposium Methodianum*, Neuried, 1988, 567–577; Игумен Инокентий Павлов. I. Византийская традиция Священного Писания у южных славян и на Русь. – *Cyrillomethodianum*, XII, 1988, 93–108; 2. Славянская традиция Священного писания в Острожская Библия. – В: *Острожская Библия. Сборник статей*, М., 1990, 17–47; Алексеев, А. А. Место Острожской Библии в истории славянского текста Священного писания. – В: *Острожская Библия. Сборник статей*, М., 1990, 48–73; Алехеев, А. А. *The Slavonic Bible and Modern Scholarship*. – In: *Jews and Slavs*, V. 3, Jerusalem, 1995, 25–39.

⁵⁶ За това вж.: Николова, Св. К истории текста Книг Царств.

⁵⁷ Поради тази причина не може да се смята за сигурно напр., че в България са съществували през IX–X в. преводи на Еклисиаст и Премъдрост Соломонова, макар да са установени някои цитати от тях в Супрасълския сборник (те са посочени в: *Dunkov, D. Библейските цитати в старобългарската книжнина*. – *Die Slawischen Sprachen*, 43, 1995, 63–64, 65–66).

⁵⁸ Евсеев, Ив. Книга пророка Исая, с. 160.

⁵⁹ Алексеев, А. А. Цитаты из Песни песней в славянской письменности (Цитаты и текстология). – *Старобългарска литература*, 18, 1985, 80–81, 84, 85, 88, 90.

⁶⁰ Мнения по този въпрос вж. напр.: Евсеев, Ив. Записка о научном издании славянского перевода Библии и проект означенного издания. СПб., 1912, 24 стр.; *Mathiesen, R. Handlist*, 4–5; Алексеев, А. Задачи научного издания славянских и русских источников XI–XVI вв. – *Вопросы языкознания*, 1988, № 4, 31–33; *Steiner, O. Handschriften Fetischismus oder kritische Ausgaben?* – *Die Slawischen Sprachen*, 34, 1993, 47–65.

⁶¹ Вж. напр.: *The Greek New Testament*. Edited by Kurt Aland. *Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger and Allen Wikgren*. Third edition (Corrected). *United Bible Societies* (1 изд. 1966; 1968, 1975, 1983). Stuttgart: *Novum Testamentum Graecum*. Post Eberhard et Erwin Nestle. Editione vicesima septima revisa communiter ediderunt Barbara et Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1993.

⁶² *A textual Commentary on the Greek New Testament. Second Edition*. A com-

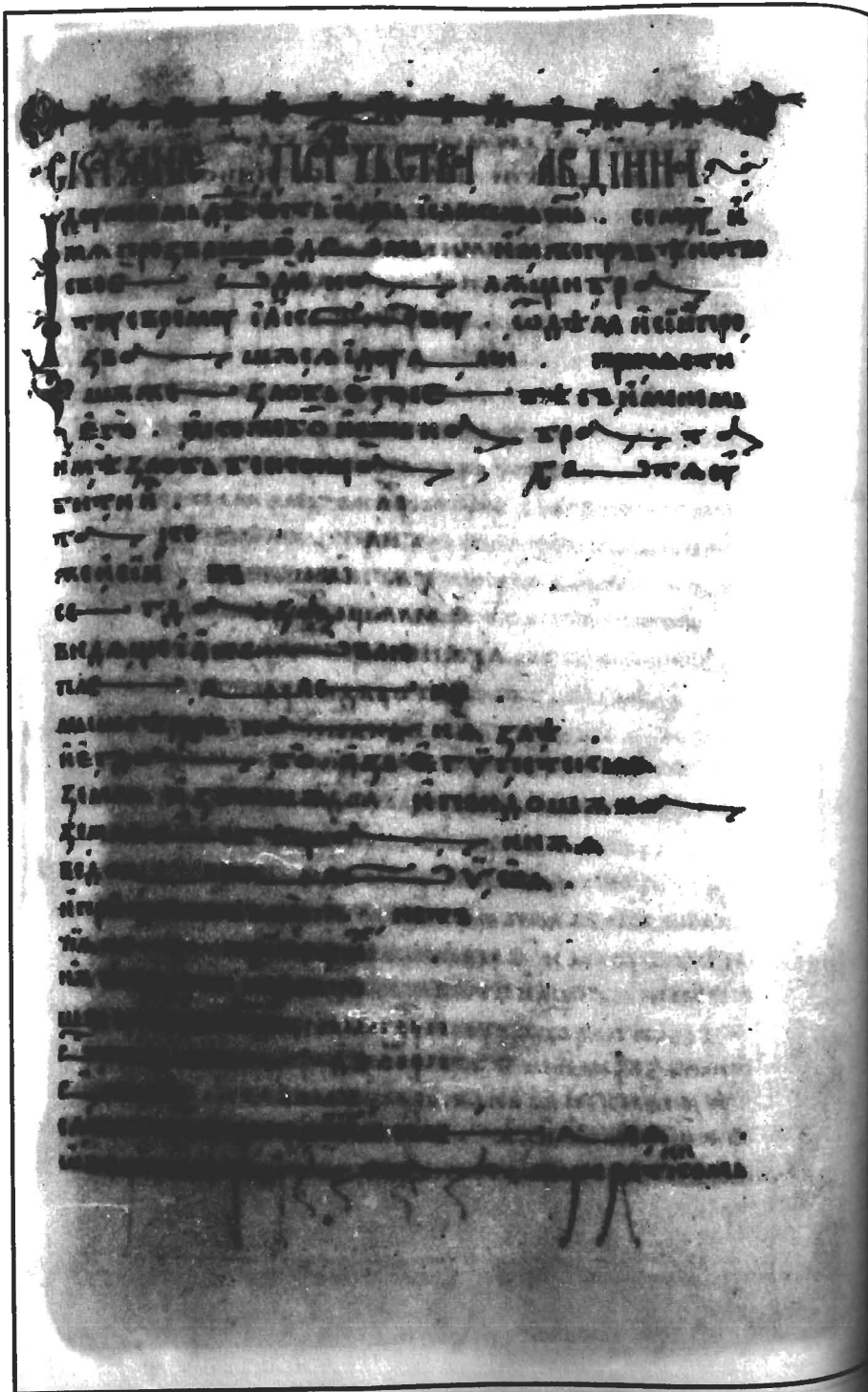
panion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament (Fourth Revised Edition) by Bruce M. Metzger. Stuttgart, 1994 (1 изд. 1971).

⁶³ Вж. напр.: *Metzger, B. M. The text of the New Testament*. Oxford, 1992; *Метцгер, Б. М. Текстология Нового Завета: Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала*. М., 1996; *Roberts, B. J. The Old Testament text and Versions: The Hebrew Text in Transmission and The History of the Ancient Versions*. Cardiff, 1951, XV + 326 p. Забележително е, че в тази книга, в която близо 90 страници са посветени на текста на *Septuaginta* и 7 страници – на преводите, основани главно върху нея (коптски, етиопски, арменски, грузински, славянски и готски), се отделят 8 реда на славянския превод на св. Кирил и Методий, а в библиографията, която обхваща 230 заглавия, няма нито едно, посветено на този превод. Без съмнение това се дължи не само на непознаването на славянските изследвания по темата, но и на факта, че в общата картина на проучванията те не се открояват с особено значими резултати. Трябва да се признае, че и в изминалите от публикацията на тази книга пет десетилетия положението не се е изменило съществено.

⁶⁴ *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum auctoritate Societatis Göttingensis editum. I. Genesis*. Edidit A. Ralfs, 1926.

⁶⁵ *Mathiesen R. Handlist*.

⁶⁶ Вж. *Николова, Св. К истории текста Книг Царств*, с. 55, 58; *Die Methobibel: 5. Die Bücher der Könige. Das erste Buch Samuel*. Bearbeiter *Dimitar Dunkov*. – *Die Slawischen Sprachen*, 42, 1995, S. 34, 401–402; *Mathiesen R. Handlist*, p. 19, № 13, 14, p. 21 № 32, 33, p. 22 № 42, p. 30, № 116, p. 31, № 132, p. 32 № 134; *Туролов, А. А. Предварительный список...*, с. 87 № 436, с. 186 № 1800, 1801, с. 237 № 2492.

Обр 10. Шук.507, л.57а

ПРЕДИСЛОВИЕ

Феръзате прнлежно оумоу дѣрн.
шроужне прнелше тѣрѣдо нна.
еже кѣють кннгы гнѣ...
Константин Преславски, X в.

Началото на славянската писменост се поставя с превода на Св. Писание през втората половина на IX век. Отдавна в славистиката е осъзната необходимостта от изучаване на първоначалния библейски превод и подготовката на критическо издание на библейските текстове. Все още обаче липсват достатъчно надеждни и целенасочени изследвания, които да разкриват цялостната текстова традиция на дадена библейска книга, въз основа на които единствено е възможно да се добие ясна и категорична представа за обема и характера на първоначалния славянски библейски превод в неговите три рецензии - паримийна, пълна и тълковна, осъществени от славянските първоапостоли, техните преки сподвижници и по-късни последователи във Византия, Панония и България.

С оглед на тази належаща задача са и планираните от Българската библейска комисия към Международния комитет на славистите първи издания от дипломатичен тип на най-ранния известен за сега библейски свод на славянски кирилски староруски текст - среднобългарския ръкопис от края на XIV в., F.I.461, който се съхранява в Руската Национална Библиотека, Санкт Петербург. Той включва и най-стария препис на книгата на Дванадесетте пророци в нейното последователно издание, обогатено с ексегетически тълкувания през X в. в Преслав и предназначено за църковнослужебно четене.

Варна-Методиевският научен център към БАН в лицето на неговия директор д-р Светлина Николова бяха така любезни да ми предоставят фотокопия от този ръкопис, както и от московския препис ГИМ, Щукин № 507, 1475 г. във връзка с подготовката на настоящето издание. За тяхното колегиално съдействие, както и за приема на отпечатването му в Издателството на БАН, изказвам най-искрено си благодарност.

Изследването на текстологичните взаимоотношения между отделните преписи и рецензии, свързани с Книгата на Дванадесетте пророци в ръкописната традиция, се наложи изворовата база да се разшири и с наблюдения над други преписи на славянския паримийник, на 18 хърватски глаголически преписи на мисала и на други 6 апографа, застъпващи преславската рецензия на Книгата на Дванадесетте пророци. При набавянето на необходимия ръкописен материал ме подкрепиха Международната заемна служба на Университетската библиотека в Варна и за предоставените ми фотокопия на глаголическия I. Новлянски препис (№ 1459 от Старославянския институт в Загреб със особено благодарности на д-р Антония Зарадия Киш.

До завършването на работата все още не бяха обнародвани подготвяните нови издания на гръцкия тълковен текст към Книгата на Дванадесетте пророци от проф. Антонио Лабате (Реджо Калабрия) и на Пророческите жития под ръководството на проф. Мадлен Пети (Париж).

Целта на настоящето издание е да предостави текст с обхвато критически апарат в сравнение с гръцките образци и с необходимите за по-нататъшна текстологична и езиково-критична работа гръцко-славянски речник (който в този си обхват е новост в палеославистиката), словник на словоформите и обратен речник. За личното съдействие при изработването на последните два с прилагане на програмата за обработка на текстова база данни Tustep, функционираща в сферата на операционна система MS DOS, съм особено признателна на д-р Карстен Грюнберг (Хайделберг). Най-сърдечна благодарност дължа на д-р Александра Йоаниду (Атина), без чиято неограничена помощ в началния етап от екскерпцията на материала за гръцко-славянския речник-индекс едва ли бих се наела със завършването на тази непосилна задача. Изключително полезни ми бяха и компетентните препоръки на д-р Добриела Котова, която се нае с преглеждане на подготвения за печат текст на речника.

За написването на цялостния текст е използвана текстообработващата програма T3, приложима в сферата на MS DOS. Нейният фонд от шрифтове бе обогатен със специален пакет от старобългарски кирилски и глаголически шрифтове, който бе изработен с голямо професионално майсторство и умение от г-н Райнхард Ламе (Хайделберг), без чието търпение и готовност всеки момент да окаже помощ за разрешаване на естествено възникващите технически проблеми при усвояването и приложението на програмата, тази книга не би могла да бъде завършена. Безкрайно съм му благодарна. Не по-малко съм задължена на М.А. Дорис Клайн и г-н Карл Шмидт за активното и професионално съдействие във връзка с бързата печатна подготовка на текста.

Не бих могла да не спомена с искрено признание плодотворните срещи и разговори с моята приятелка и колежка Лъпка Василев от Археографската комисия към Народната библиотека в Белград върху изкуството на ръкописната книга, в таланта на което тя посвещава с толкова вдъхновение и което познава от най-същностната му страна. Дължа дълбоко уважение към респектиращата ерудиция на проф. протопрезв. д-р Николай Шиваров и изключително ценните насоки в областта на библейската текстология и критика от негова страна.

С безкрайна обич и преклонение поднасям труда си на тези, без които той нямаше да се появи: на двама лекари по висше призвание - изключителния хирург д-р Желю Димов и д-р Любен Балабанов, които ми дадоха за втори път живот, както и на моя брат, който ми помага неотклонно да съхранявам този дар.

Вълчане Христово, 1998
Хайделберг

Р. З.

У В О Д

Според еврейския канон старозаветните пророчески книги се означават като книги на 'Късните пророци' - p'bi'im 'acharonim, между които първо място заемат трите големи по обхват книги на пророците Исаия, Иеремия и Иезекиил. За обединяването на по-малките по обем от тях в една книга на Дванадесетте пророци в периода около 119 г. пр. Хр. се открива сведение в Пролога на книгата Премъдрост на Исус, син Сирахов, съставен от неговия внук. Според гръцкото разпределение на 70-те, Дванадесетте пророци са поместени пред книгите на споменатите вече 'Големи пророци'. След книгата на пророк Иеремия са вмъкнати книгата Илч Иеремиев, Послание на Иеремия и Книга на пророк Варух. Последна в поредицата е Книгата на пророк Даниил, която според еврейското последование заема място в третата група на 24-те старозаветни книги, сред т.нар. Свещени Писания - k'tubim, Hagiographa.

Както останалите пророчески книги и Дванадесетте пророци не представят композиционно единство, а съчетание, сбирка от книги, която обаче се разглежда като цялост както в еврейския, така и в александрийския канон. Самото означение Дванадесет пророци е налице във Вавилонския талмуд, то е възприето в гръцкия превод на 70-те с наименованието δωδεκάπρόφητων, докато в латинската Библия се налага означението Prophetarum Minorum - Малки пророци. И двете названия се срещат в славистичната литература.

Названието 'пророк' в старозаветните книги обхваща различни страни от дейността на служителите в Божието дело, наричани p'bi'im. Това наименование може да означава 'който е призван и удостоен да провъзвести волята Божия' или 'който призовава от името на Бога', което се превежда в Септуагинта с προφήτης, т.е. 'който предвижда (чрез откровение свише) и предсказва бъдещето', 'прорицател' (срв. Légasse 1986: 2410; Шиваров 1992: 515; Христианство 1995, т. 2: 402 и сл.; Библейски речник 1994: 448).

За пророци в израилската история се споменава от времето на първия пророк и най-ярък образец на пророческо посредничество между Яхве и Неговия народ - Моисей. Седемдесетте старей при Моисей са наречени пророци. Впрочем от това време е характерното съзнание на израилтянина за Божие управление на Израил чрез пратеници и избраници на Яхве. Те са подчинени на Завета на Авраам, подновен от Моисей и от Синайското законодателство. И в следващите епохи пророческото служение е достойнство и длъжност на богоизбрани мъже - единствени по рода си обществени дейци в Израил, които образуват специални общности с религиозно-етично измерение. От края на съдийската епоха, т.е. от около XI в. пр. Хр., пророчеството отбелязва развитие особено по времето на пророк Самуил, който създава стройна организация на пророческите школи - огнища на нравствено-просветна дейност. Около видни библейски пророци се събират техни ученици и после-

дователи - непреклонни пазители на Завета като посветени служители на Яхве неуморни изобличители на идолопоклонството, защитници на онеправданите народни трибуни. Те не се страхуват да казват истината в лицето на властниците и да предричат Божие наказание, когато последните не спазват нравствените повели на Закона. Тази си дързост те нерядко заплащат с мъченическа смърт и гонения. Като обществена сила пророчеството се разгръща най-ярко през IX в. пр. Хр. по времето на пророците Илия и Елисей и на царете Ахав (871-852), Охозия (852-851), Йорам (851-841), Ииуй (841-814), Йоахаз (814-800), когато оказва силно влияние върху общественото развитие в Израилското царство и далеч извън неговите предели.

В разволя на израилското пророчество периодът от времето на пророк Амос между 780 и 740 г. пр. Хр. - до пророк Малахия от първата половина на V век се определя като 'класически' или 'каноничен' - поради включването на пророческите книги от този период в състава на по-късния библейски канон. Той се откроява и от това, че пророчанията на пророците, "leurs messages ont fait une si forte impression sur leurs contemporains qu' ils ont été soigneusement conservés dans la tradition et, à plus ou moins brève échéance, mis par écrit" (Lindblom 1962: 105).

Богатата пророческа литература впечатлява със силата и въздействието на пророческото слово, с нравствената възискателност и будна съвест на авторите си, с извисеността на философските прозрения и на старозаветния универсализъм, с неотслабващото упование в месианските времена, когато народите "ще прековат мечовете си на орала, и копията си - на сърпове" и когато "народ против народ не вдигне меч, и няма вече да се учат на война" (Мх IV.3). Оформя се корпусът на пророческите книги.

В новозаветната епоха пророчеството загубва първоначалното си значение. От 27-те книги на Новия Завет пророчески характер има само Откровение Йоаново. За четиримата евангелисти служението на Исус Христос е събдяване на израиленското от библейските пророци. "Законът и пророците" (Мт V.17) се превръща в израз, побрал същността на целия Стар Завет.

Последованието на отделните книги в Дванадесетте пророци според Талмуда и Вулгата е хронологично, т.е. следва историческите сведения, които са налични в началото на някои от книгите, като например за пророците Осия, Амос, Малахия, Софония, Агей, Захария, за Иона - според споменаването му в Четвърта книга Царства XIV.25. Предполага се следната относителна хронология за авторите на книгите (Rendtorff 1988: 227-257):

Осия	750-725 г.	Авакум	след 605 г.
Иоил	597-587/6 г.	Софония	630 г.
Амос	787-760 г.		
Авдий	след 586 г.	Агей	след 520 г.
Иона	VIII в.	Захария	520-510 г.
Михей	VIII в.	Малахия	около 433 г.
Наум	664-612 г.		

Първите шест пророци (с изключение на Иоил) живеят по асирийско време IX-VII в. пр. Хр., пророк Авакум и Софония - по времето на Нововавилонското царство VI в. пр. Хр.

(вавилонска) династия, 630-605 г., а последните от тях - след времето на Вавилонското царство (587-536 г.), около 520-433 г. пр. Хр. Пророк Осия, Амос и Иона развиват дейността си в Северното царство, а всички останали - в Юдейското. Еврейската традиция отнася пророк Авдий към времето на цар Ахав (871-852 г.), но повечето изследователи обосновават горната датировка за възникване на Авдийното "Видение" (Библейски речник 1994: 8). Тази подредба на книгите на Дванадесетте пророци се следва и в старобългарския превод.

В подредбата на първите шест книги в превода на 70-те се отбелязват различия в последованието им:

1	Осия	4	Иоил
2	Амос	5	Авдий
3	Михей	6	Иона

Пълният състав на книгите включва следните глави и стихове:

Осия	Амос	Михей	Софония
1: 1-11	1: 1-15	1: 1-16	1: 1-18
2: 1-25	2: 1-16	2: 1-13	2: 1-14
3: 1-5	3: 1-15	3: 1-12	3: 1-20
4: 1-19	4: 1-13	4: 1-13	общо
5: 1-15	5: 1-27	5: 1-15	3: 52
6: 1-11	6: 1-14	6: 1-16	
7: 1-16	7: 1-17	7: 1-16	Агей
8: 1-14	8: 1-14	общо	1: 1-14
9: 1-17	9: 1-15	7: 105	2: 1-23
10: 1-15	общо		общо
11: 1-12	9: 146	Наум	2: 37
12: 1-14		1: 1-15	
13: 1-14	Авдий	2: 1-20	Захария
14: 1-14	1: 1-21	3: 1-19	1: 1-21
	общо	общо	2: 1-13
	1: 21	3: 48	3: 1-10
			4: 1-14
	Иона		5: 1-11
	1: 1-16		6: 1-15
	2: 1-11	Авакум	7: 1-14
	3: 1-10	1: 1-17	8: 1-23
	4: 1-11	2: 1-20	9: 1-17
	общо	3: 1-19	10: 1-12
	4: 48	общо	11: 1-17
		3: 56	12: 1-14
	Малахия		13: 1-19
	1: 1-14		14: 1-21
	2: 1-17		общо
	3: 1-24		14: 211
	общо		
	3: 55		

Дванадесетте пророци съдържа общо 66 глави с 1049 стиха.

Както е известно, налице са различни начини за сегментиране на текста на старозаветните книги. Подразделянето им на стихове, което е било различно за Вавилон и Палестина, е известно от времето на Талмуда, но броенето по глави се въвежда окончателно едва през XVI век. То се свързва с усилията на Stephan Langton, който живее между 1150 и 1228 г. (Würthwein 1988: 25) и за еврейските библейски ръкописи се въвежда от XIV век нататък по образец на Вулгата.

Оригиналният еврейски текст на Стария Завет е масоретският. Приемането на един единен стандартен текст се извършва първоначално на събора в Ямния около 100 г. сл. Хр. от равините. Неговото окончателно фиксиране се установява по-късно - от 500 г. сл. Хр. нататък - от масоретите, носители на преданието ('масората'). Векове наред този текст се разпространява в константния си консонантен състав от II в. сл. Хр. насам. Едва през IX-X в. към него се добавят пунктуационните и акцентни означения и се установява единна система за четене на гласните (Würthwein 1988: 13 и сл.).

Че този текст не е бил произволно възведен в масоретски 'канон', а се основава на предхождаща го протомасоретска текстова традиция от V в. пр. Хр. насам, показват откритията от последните десетилетия - от 1947 г. насам - в околността на есейското поселище Chirbet Qumran на Мъртво море. Кумранските ръкописи произхождат от периода III в. пр. Хр. - I в. сл. Хр. (срв. Cross, Talmon 1975) и съдържат текстове, свързани със самарянското Петокнижие, с превода на 70-те и с масоретската традиция. Засега не са известни ръкописи, представящи масоретския текст на целия Стар Завет. Най-старият ръкопис, който включва само пророческите книги, Codex Cairensis, е от 895 година.

Вероятно след превода на Петокнижието от 70-те по времето на Птоломей Филадельф, 285-247 пр. Хр., са преведени на гръцки език и Дванадесетте пророци, заедно с останалите пророчески и други канонически старозаветни книги по еврейското разпределение.

Тъй като с техническия термин Септуагинта се означава поредица от преводи на многочислен преводачески кръг, засвидетелствувани в многобройни ръкописи с нехомогенен състав, е необходимо всяка библейска книга да се разглежда отделно, а не по единна схема за текстово-критична оценка.

Същото условие е в сила и за славянския библейски превод, когато проучваме неговата история и текстова традиция. Терминологията, която използваме в следващото изложение, е според практиката, наложила се в старозаветната текстова и литературна критика:

редакция = представя завършената литературна форма на даден старозаветен текст,
рецензия = означава последвала преработка, "редактиране", изправяне и т.н. на този текст.

За осветляване на проблемите, свързани с превода на Дванадесетте пророци в контекста на славянската библейска книжнина, е наложително да хвърлим поглед върху състоянието на библейската текстология изобщо, доколкото славянският материал отразява същото сложно и постепенно текстово развитие, с което се характеризират и гръцките му образци.

ГРЪЦКИ ОБРАЗЕЦ

Понастоящем текстът на старите издания на 70-те (= LXX) - Complutensis Polyglotte (1514-1517), Aldina (1518), Sixtina (1587) - имат стойност само в текстуално-исторически аспект. В последвалите издания на Swete (1887-1891) и Rahlfs (1935) се вземат под внимание само старите унциални ръкописи. Голямото издание на Holmes-Parsons от 1798-1827 година, чието колациониране не винаги е точно и сигурно, е надминато от новото критично издание на Göttinger Septuaginta-Unternehmens. Издателят на Книгата на Дванадесетте пророци Ziegler (1943/1984) представя самостоятелен критичен текст, изработен въз основа на богат материал от всички известни ръкописи - 6 унциални: A B Q S V W и 43 минускулни, - цитати от църковните писатели, преводи на други езици и пр.

В редица приноси изследвания към Септуагинта Ziegler (1934/35) показва, че текстът на Дванадесетте пророци по 70-те предлага добър превод на еврейския образец и е дело на един преводач. Според него най-старият и добре запазен гръцки текст е налице в унциалите Codex Vaticanus - IV в., Codex Sinaiticus - IV в. и Codex Venetus - VIII в. Особено важен поради древността си е Codex Washingtonensis от III век. В тази група ръкописи е засвидетелствуван по всяка вероятност неренцираният текст на гръцкия превод. По-късна негова обработка е налице в унциалите Codex Alexandrinus - V в., Codex Marchalianus - VI в. и в повечето минускули - 26, 49, 106 и т.н., възникнали в Александрия и застъпени в т.нар (според някои изследователи) 'Исихиевски' александрийски текст. Към тази рецензия се отнася и коментарът към книгата на Дванадесетте пророци на св. Кирил Александрийски от началото на V век.

Бележитият александрийски катехет Ориген (185-253/4 г.) полага известните му стари текстови форми в основата на нова рецензия, като ги сравнява и допълва по еврейския стандартен текст. В шест последователни колони на своята 'Хекзапла', той съпоставя:

1. еврейския текст - о еѳр',
2. гръцката му транслитерация, преводите на
3. Агияла - α', около 130 сл. Хр.,
4. Симях - σ', 170 сл. Хр.,
5. Теодотийон - θ', края на II в. сл. Хр. - в старите ръкописи цитирани често като (α) γ' = οἱ τρεῖς (ἐπιηνευταί) или като (α) λ' = οἱ λοιποὶ (ἐπιηνευταί) - с превода на 70-те.

На различие са му били и други хебраизирани преводи като: editio quinta - ε', понякога editio sexta - ζ', editio septima - ζ', наречени така от блаж. Иероним в неговия коментар към Дванадесетте пророци (срв. Barthélemy 1960). Стремещът на Ориген е бил да постигне максимална текстова близост с еврейския оригинал чрез сравнение с останалите преводи, без изрично да означава намесите си в текстова форма на 70-те. Този негов вариант от колона 5. на хекзаплата представя т.нар.

х е к з а п л а р н а рецензия, която наскоро след възникването си оказва изключително влияние върху по-нататъшната текстова традиция на Септуагинта, засвидетелствувана в маргиналните бележки на Codex Marchalianus от VI век. Освен това този бележит представител на александрийската школа съставя и т.нар. 'Тетрапла', която обхваща само гръцките преводи, посочени в 'Хекзаплатата'. Тази рецензия е отразена в Codex Colberto-Sargavianus от IV-V век (срв. Schenker 1975). За широкото ѝ разпространение около 400 г. сл. Хр. в цяла Палестина допринасят изключително апологетите на Ориген - презвитер Памфилий (†309 г.) от Кесария и неговият ученик Евсевий - бележитият църковен историк и екзегет от 265-340 г.

Представа за предприетите от Ориген корекции дава с и р о х е к з а п л а р н и я т превод, изготвен с голяма точност от Павел, епископ на Тела в 616/17 г. и засвидетелствуван например в Codex Ambrosianus Syrohexaplaris от VIII век, който съдържа и пророческите книги. Важни за проучване на текстовата традиция на 70-те сирохекзаплярни текстове издава в края на миналия век de Lagarde, а в по-ново време и Vaars (1968).

Вероятно през третата четвърт на III в. завършва преработката на 70-те основателят на антиохийската екзегетическа школа, презвитер Л у к и а н, като многократно възприема хекзаплярната текстова форма, но внася редица поправки от граматичен и стилистичен характер в текста - отдава предпочитание например на атицизми от типа на ἔλαβον, εἶλον, ὁ ἔλεος срещу по-древните ἔλαβουσαν, εἶλαν, τὸ ἔλεος и др. От началото на пети век неговата рецензия намира широко разпространение от Антиохия до Константинопол. Свидетелство за тази рецензия са многобройните старозаветни цитати в творбите на големите църковни писатели св. Йоан Златоуст, 347-407 г. и блаж. Теодорит Кирски, 393-460 г. Тя е налице и в дванадесет минускулни ръкописа (срв. Kahle 1954: Sp. 83 и сл., Wevers 1954: 98 и сл.).

Същият александрийски предхекзаплярнен текст, който подлага на обработка Ориген в Палестина, ще да е бил рецензиран по същото време - краят на III век - в Александрия от епископ И с и х и й, както отбелязва в предисловието си Praefatio in Paralipomenon от края на IV в. блаж. Йероним (Migne PL 1845: 28, Sp. 1324). Поради липсата на хомогенност в ръкописите, застъпващи приписваните на Исихий (срв. Jellicoe 1968) или на ръководената от него група книжовници редакционни промени, съществуването на такава самостоятелна рецензия на 70-те все още не се смята за окончателно доказано (срв. и Шиваров 1987: 46).

Най-късна текстова форма предлага групата на ръкописите-к а т е н и от VI век нататък (главна група С = 87-91-490, подгрупа с = 130-311-538), в които са вместени и тълкувания върху библейския текст от различни църковни писатели. В основата им са старите унциали по хекзаплярната рецензия без наличие на някакви характерни промени.

Тъй като и в последвалото развитие не се достига до налагане на единен текст на 70-те, различните рецензии и версии, които се отбелязват дори в рамките на един препис, не престават да се разпространяват. Ето защо усилията на текстолозите в областта на Септуагинта в продължение на повече от столетие продължават да бъдат насочени към регистриране на съществуващите рецензии и текстови форми, към установяване на основните им белези, въз основа на които се пристъпва към класификация на застъпващите ги апографи с оглед реконструиране на първоначалния преводен текст и подготвяне на критичното му издание.

Най-новите открития от североизточната част на Юдейската пустиня край Мъртво море, т.нар. к у м р а н с к и ръкописи, показват, че още през I в. от предхристиянската епоха първоначалните гръцки преводи, включително и текстът на Дванадесетте пророци по 70-те са били рецензирани с оглед на все още нестандартната масоретски текст (срв. преглед на изследванията у Шиваров 1997). Свидетелство за това е откритият през 1952 г. в една от пещерите на юдейската пустиня Wadi Murabba'at пергаментен свитък с гръцки текст от 50 г. сл. Хр., остатъци от който се налице в 24 колони от книгата на Дванадесетте пророци (Barthélemy 1953, 1963: 170-178; Kahle 1954):

Иона	1.14, 16	2.1. 4-7	3.7-10	4.1-2. 5	
Михей	1.1-8	2.7-8	3.5. 6	4.3-10	5.1-6
Наум	2.5-9. 13-14		3.6-17		
Авакум	1.5-11. 14-17	2.1-8. 13-20	3.9-10. 13-15		
Сарфони	1.1-5. 13-17	2.9-10	3.6-7		
Занава	1.1-3. 4, 13-14	2.2. 7, 16-17	3.1. 4-7	4.19-21. 23-24	
	9.1				

Първоначална публикация на текста подготвя Barthélemy (1963), който се домогва до важни заключения относно текстовата традиция на Септуагинта в първите два века сл. Хр. В тези фрагменти (1Q-a) той открива последователно застъпена анонимна палестинска рецензия, която не представя нов превод, а се отнася към текстовата традиция на 70-те. Наречена е καὶ γε - поради характерния преводически похват за замяна на καὶ последователно с καὶ γε - и е съобразена с равнински херменевтически принципи, които са насочени към пословно сближаване с оригинала. Свидетели на така означената от Barthélemy R-традиция са петата колона на Оригеновата хекзапла; саидската коптска версия, преведена от гръцки; цитати от Стария Завет в съчиненията на св. Юстин Философ († 165) 1. и 2. ръка от Codex Washingtonensis от III век; гръцкият превод на Акила и Симах.

В новото издание на фрагментите, в което Tov (1990) използва сигнатура 8 Nev XIII^g за обозначението им, броят на разчетените стихове е увеличен. За комплексната реконструкция особено е допринесъл напредъкът в текстологичните проучвания на ръкописите от Кумран през последните десетилетия с прилагане на компютърен анализ, изработване на паралелни словни индекси, които улесняват точното съпоставяне на масоретския текст с този на 70-те и пр.

Благодарение на натрупаните нови познания от дългогодишните анализи на текста, засвидетелствуван в многобройни библейски ръкописи от Кумран, съвременната библистика подхожда към преразглеждане на трудовете на Теодотион, Акила, Симах, Ориген, Лукиан и Исихий. Оспорва се наличието на древни рецензии с автори Ориген и Лукиан, тъй като всички основни типове 'лукиановски' четения - от началото на IV в. сл. Хр. - се откриват в кумранските свитъци от предхристиянските векове.

На нова оценка подлежат следователно изводите и на всички изследователи от края на миналия и началото на нашия век относно гръцката рецензия на славянските библейски преводи, включително и на Книгата на Дванадесетте пророци.

През 1883 г. Paul de Lagarde обнародва книгите от Битие до Рут въз основа на ръкописи 19 и 108, за които се смята, че съдържат Първа и Втора книга Царства по рецензията на Лукиан. Малко по-късно обаче на Rahlfs (1928) се удава да установи със сигурност наличието на лукианови четения само в рамките на дванадесет стиха от Книгата Рут (IV.11-22) в посочените ръкописи. Впрочем той продължава изследванията си в посоката, очертана в края на миналия век от текстологичната теория на de Lagarde. Според нея, в изследванията над 70-те може да се постигнат сериозни резултати при идентифициране на апографи като принадлежащи към рецензията на Ориген, Лукиан или Исихий само след предварителна класификация на разночетенията по текстови групи и фамилии и съпоставката им с цитатите на църковните писатели, които застъпват дадена рецензия. По този път, според него, може да се достигне до предполагаемия първичен, нерецензиран текст на 70-те и да се пристъпи към неговата реконструкция.

С такъв амбициозен проект за пръв път се заема група изследователи в Гьотинген под ръководството първоначално на Alfons Rahlfs, по-късно на Werner Kappler, Joseph Ziegler, John William Wevers, Robert Hanhart в рамките на Göttinger Septuaginta-Unternehmen. Тук не се публикува текстът на отделен ръкопис, а четенето, което се откроява като най-точно в резултат от многостранния текстово-критичен анализ на цялостния ръкописен фонд и в сравнение с масоретския текст. Точна представа за текстовата традиция читателят получава от обхватния критичен апарат, в който всички разночетения към реконструирания текст на 70-те са представени в текстови групи (рецензии). Във втори дял на критичния апарат-'хекзапла' се отбелязват четенията на по-ранните гръцки преводи. Осъществени са критичните издания на Петокнижието, пророческите книги, т. нар. Свещени Писания, Nagiographa (срв. Hanhart, Wevers 1977). В отделна поредица към тези издания излизат отделни монографични изследвания върху текстовата традиция и ръкописното наследство на отделни книги като Ездра, Юдит, Товит, Битие, Числа, Иов и др.

По-други са задачите на изданията, които се обнародват от 1906 до 1940 година в Кембридж. Тъй като издателите Alan Brooke, Norman McLean, по-късно и John Thackeray считат за времето си критичния тип издание все още за прибързани, се заемат с дипломатичен тип публикации на Codex Vaticanus от IV век в сравнение с Codex Alexandrinus от V век и Codex Sinaiticus от IV век. В критичния апарат се вземат под внимание всички унциали, 30 минускулни ръкописа и творби на раннохристиянската литература. Отпечатани са книгите от Битие до Товит (срв. Wevers 1954: 93-95).

ГРЪЦКИ ИЗТОЧНИЦИ. СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

Гръцкият текст на 70-те по образцовото издание на Ziegler (1943/1984) представя самостоятелно реконструиран критичен текст на Дванадесетте пророци въз основа на богат материал от 6 унциала и 43 минускула, които се разглеждат в сравнение с масоретския текст. Към тях е добавен материалът от различни версии и цитати от светоотеческата литература, от праводите на латински, коптски, сирийски, арамейски, етиопски, арабски, арменски.

Този материал е взет под внимание в критическия апарат на настоящето издание, където, при наличие на очевидна близост със старобългарския превод или в случай, че допринасят за изясняването му, съответните разночетения се цитират точно.

Значение на съкращенията:

- LXX** Реконструираният текст на 70-те
- 1** Унциали, в които е засвидетелствуван най-старият и вероятно нерецензиран текст на гръцкия превод на 70-те от III-II в. пр. Хр.:
W cod. Washingtonensis, Вашингтон, III в.;
W' = W-407; **W''** = W-410; **W'''** = W-407-410.
- B** cod. Vaticanus, Рим, IV в.
S cod. Sinaiticus, Лондон, IV в.
V cod. Venetus, Венеция, VIII в.
- 2** Александрийска група: **A''** (= A+106+26)-**Q'** (= Q+544)-49'' (= 49+764+613)-198-233' (= 233+710)-393-407' (= 407+410)-449' (= 449+770)-919
A cod. Alexandrinus, Лондон, V в.
Q cod. Marchalianus, Рим, VI в.
26 Рим, X в.
49 Флоренция, XI в.
106 Ферара, XIV в.
198 Париж, IX в., непълен
233 Рим, X в.
393 Гротаферата, VIII в., фрагмент
407 Ерусалим, IX в.
410 Ерусалим, XIII в., непълен
449 Милано, X-XI в., фрагм.
544 Париж, XI в., непълен
613 Патмос, XIII в.
710 Синай, X в., непълен
764 Атон, XIII-XIV в.
770 Атон, XII в., непълен
919 Хайделберг, VI-VII в., непълен
Сур Тълкувания на Св. Кирил Александрийски, 370-444 г.
- 3** Хекзапларна (Оригенова = O) рецензия:
O = **Q^{ms}** (или **Q^c**) + Syh
Q^{ms(c)} коректор на Q, VI в.
Syh cod. Syrohexaplaris, VIII в.
- 4** Рецензия на Лукиан (краят на III в.): **L''** = L + II + III
22 Главна група L = 22-36-48-51-231-719-763:
Лондон, XI-XII в.
Рим, XI в.
Рим, X-XI в.
Флоренция, XI в.

- 231 Рим, X-XI в., непълен
 719 Горино, IX-X в., непълен
 763 Атон, XI в.
 Подгрупа II = 62-147:
 62 Оксфорд, XI в.
 147 Оксфорд, XII в.
 Подгрупа III = 46-86-711:
 46 Париж, XIII-XIV в.
 86 Рим, IX-X в., непълен
 711 Синай, XI в., непълен.
 Поправки по рецензията на Лукиан са налице и в:
 минускулите 49 407 410 449 576 613 764 770 (вж. 2: Александрийска група);
 576 Париж, X в., непълен;
 в катените: 96 239 87 91 (вж. по-долу), както и в произведенията на
Chr Св. Йоан Златоуст, 347-407 г.
Th Теодор Мопсуестийски, 350-428 г.
Tht Блаж. Теодорит Кирски, 393-460 г.
Cyr Св. Кирил Александрийски, 370-444 г.
Bas.N. Василий, епископ на Неопатра в Тесалия, IX в.
Thph Теофилакт Охридски (Български), XI в.;
Sy^{ms} V S Q.
 5 К а т е н и : C' = C + c; 68 96 239 534
 Главна група C = 87-91-490:
 87 Рим, X в.
 91 Рим, XI в.
 490 Мюнхен, XI в.
 Подгрупа c = 130-311-538:
 130 Виена, XII-XIII в. 130' = 130-311
 311 Москва, XII
 538 Париж, XII в.;
 68 Венеция, XV в.
 96 Копенхаген, XI в., непълен
 239 Болоня, XI в.
 534 Париж, XI в. 534' = 534-538.
 Разночетения са налице и в:
Syr Сиропалестински превод, фрагменти
Arm Арменски превод
Thph Теофилакт Охридски (Български), XI в.
Hi Блаж. Йероним, 347-420 г.
 6 П о - р а н н и г р ъ ц к и п р е в о д и :
 α' Акила (II в.) ε'
 σ' Симах (II в.) ς'
 ϑ' Теодотион (II в.) ζ'

- 7 Л а т и н с к и п р е в о д :
La^c Codex Constantiensis, V в.
La^s fragmenta Sangallensia, IX в.
La^w Codex Wirceburgensis, VI в.
Hi Тълкувания на блаж. Йероним, 347-420 г.
Vulg Vulgata.
 8 Д р у г и и з т о ч н и ц и :
Arab Етиопски превод
Arab Арабски превод
Arm Арменски превод
Co Коптски превод
Pesch Сирийски превод, Peschitta
Targ Арамейски превод, Targum
Bas Св. Василий Велики, 330-379 г.
Iust Св. Юстин Философ, II в.
MT Масоретски текст.
 9 В допълнение към използвания от Ziegler материал са привлечени още два важни източника:
IQ-a Гръцки свитък от Кумран, 50 г. сл. Хр. (непълен).
Sim Codex Sancti Simeonis (Steininger 1856). Профитологията е взет под внимание според цитирането му от Нахтигал (1902: 176-179). За съжаление паримийниците не се включват в изданията на Септуагинта от Гьотинген, тъй като текстът им се счита за по-късен и смесен. За бъдещите проучвания на старобългарския старозаветен превод обаче, привличането на най-ранните паримийни ръкописи от IX-X в., като например L 177, 9, Le, Mon, Pal и др. (останали ни недостъпни), безспорно ще е от голямо значение.
 10 Гръцкият текст на пророческите жития, за които се предполага, че са преведени от еврейски наскоро след възникването им през I в. сл. Хр., е по изданието на Schermann (1907) и в сравнение с Torrey (1946). Разграничават се седем рецензии:
 A I на св. Епифаний Кипърски, 315-403 г.;
 B на Доротея, епископ на Тир, 303-362 г.;
 C II, по-кратка преработка на първа рецензия A от IV в.;
 D анонимна рецензия, представена в ръкописи от II до VIII в. (Torrey 1946)
 E на т.нар. сколии, неправилно означавана като 'рецензия на Исихий'; текстът е публикуван и в критичния апарат към изданието на *Tht*:
Beati Theodoretii Episcopi Cyrensis Commentarius in Duodecim Prophetas. -
 M i g n e, J.-P. Patrologia graeco-latina. T. 81, Petit-Montrouge, 1859 [Osee: 1632 D, Ioel: 1633 C, Amos: 1664 C, Abdias: 1709 C, Ionas: 1724 D, Michaeas: 1741 C, Nahum: 1789 D, Habacuc: липсва, Sophonias: 1837 C, Aggaeus: 1861 D, Zacharias: 1876 D, Malachias: 1961 D];
 F на гръцките менологии и синаксари, съдържа елементи от останалите рецензии.

11	Други съкращения:
-	съединява ръкописи, принадлежащи към една група
C-77	отклоняващи се от групата ръкописи се означават в индекс след знак мн- нус
comm	разночетения от тълковния текст
lem	разночетения от пророческия текст, цитиран в дадено тълкувание (lemma- ta)
mg	разночетения, отбелязани отстрани в писменото поле
P	наличие на дадено разночетене само в част от ръкописа
pr	praemittit, предпоставяне
tr	transposuit, разместване
txt	текстуални разночетения
+	добавяне
*	предполагаема или реконструирана форма
ø	липса, неналичност
>	изпускане, неналичност
< >	ъглести скоби ограждат излишно изписан знак
[]	прави скоби ограждат оставено празно място в ръкописа
]]	след скобата следва разночетене към стоящата пред нея форма
(sic)	бележка след погрешна или неточна форма
aop.	аорист
бъд.	бъдеще време
В	винителен падеж
вс.	всички
възвр.	възвратен
гр.	гръцки
Д	дателен падеж
деят.	деятелен
ед.ч.	единствено число
ж.	женски род
И	именителен падеж
имперф.	имперфект
м.	мъжки род
мест.	местоимение
мн.ч.	множествено число
ост.	останали
пов.	повелително наклонение
прил.	прилагателно
прич.	причастие
P	родителен падеж
р.	род
сег.	сегашно време
ср.	среден род
срв.	сравни
страд.	страдателен
същ.	съществително име
T	творителен падеж

КНИГАТА НА ДВАНАДЕСЕТТЕ ПРОРОЦИ В СЛАВЯНСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ

0.0. Критическото изучаване на славянския превод на Библията поставя началото си през втората половина на XVIII век и съвпада с периода на най-голямо оживление в проучването на библейския текст въобще, с времето, когато възникват новите научни дисциплини - библейска филология и библейска критика. Библейската екзегетика оформя филологическия поглед и на Й. Добровски, чиято първа публикация е посветена на критичното издание и изследване на библейски (латински) текст (Dobrovský 1778). Въпросът за историята, обема и езика на Кирило-Методиевите библейски преводи заема централно място още в зараждащата се славянска филология, а публикуването на Остромирово евангелие от А. Востоков през 1843 г. бележи началото на същинския научен интерес към текстологичните проблеми на тези преводи. Последвалите издания на важни старобългарски езикови паметници или на части от тях, както и обхватът на все по-голям ръкописен материал водят до съществени наблюдения върху първоначалния облик и текстологията на Евангелието, Апостола, Псалтира (срв. напр. Михайлов 1912; Евсеев 1912, 1913, 1915; Алексеев 1988б; Кирило-Методиевски студии 1989, Bakker 1996), а също така и на книгите Откровение Иоаново (Oblak 1891; Алексеев, Лихачева 1985; Алексеев 1988; Grünberg 1996), Премъдрости Сирахови, Песен на песните (Trifunović 1972; Алексеев 1980, 1983; Минчева 1989), Рут (напр. Vajs 1905, 1926; Михайлов 1908), Естир (Мещерский 1956, 1978) и др.

В последно време средновековните славянски преводи на редица старозаветни книги са подложени на сериозна критична преценка и текстологичен анализ въз основа на недостатъчно проучени до този момент преписи от XII до XVI-XVII век. Независимо от факта, че привлеченият за осветление и езикова характеристика материал е все още ограничен (не на последно място и поради затруднения достъп на изследователите до редица ръкописни хранилища) и наистина не представя изчерпателно цялостния ръкописен фонд към даден текст, налице са опити за първоначална реконструкция на старобългарския превод на книгите Рут, Съдии, Псалми, Царства, Левит, Числа, Съдии, Второзаконие, Иисус Навин и пр. (срв. Die Methodbibel 1993-1997). Те разкриват (без да подлагаме на обсъждане приложените принципи на издание) важни особености при използването на преписи от различни преводи, рецензии и изводи, а анализът на допуснатите от преписвачите грешки и пропуски допринасят за изясняването на тяхната текстологична и езикова история.

Все още обаче липсват достатъчно надеждни и целенасочени изследвания, които да разкриват цялостната текстова традиция на дадена старозаветна книга, въз основа на които единствено е възможно да се добие ясна и категорична представа за обема и характера на първоначалния славянски библейски превод.

А докато не разполагаме със самия библейски текст, извлечен в резултат на критическа оценка и обработка на многобройните му преписи от XII до XVI век (по възможност на целия кирилски и глаголически ръкописен фонд), на тяхната текстология и езикова история, ще остава неизяснен и въпросът за съответния гръцки образец и неговите рецензии, използвани от първите славянски преводачи.

Наистина необходимостта от текстово-критични издания, т.е. от издания, изготвени въз основа на всички апографи¹ към даден текст, е голяма. Удовлетворителното и решение обаче предполага наличие на надеждни единични издания на най-важните, представителни ръкописи за дадена рецензия, версия и т.н. от дипломатичен тип. При сегашното състояние на славистичните изследвания заслужава да се обърне внимание несъмнено много повече на втората задача, тъй като текстово-критични издания, изградени върху недостатъчно добре обоснован и ограничен текстов материал, както и върху частично познаване на ръкописната традиция нямат сериозна научна основа и бързо губят актуалността си.

1.0. За представяне на текстологичните взаимоотношения между отделните преводачески типове, версии и рецензии, свързани с книгата на Дванадесетте пророци през различни исторически периоди, ще направим кратък преглед на състава и външната структура на тази старозаветна книга, тъй както тя е засвидетелствувана в славянското ръкописно наследство.

1.1. Въз основа на изследванията върху Книгата на Дванадесетте пророци, които разглеждаме в по-ранни публикации (срв. Zlatanova 1992, 1994), се установява наличието на три типа преводи от гръцки.

Н е п ъ л н а богослужебна, п а р и м и й н а рецензия.

Ветхозаветните четива или паримии са основен елемент на богослужението. Въпросът за техния превод се разглежда предимно върху материала, който се включва в паримийника (на гр. *πρωτολόγιον*). В славистиката се приема, че преводът на тази богослужебна книга е дело на братята Кирил и Методий. Налице е еднаква преводаческа техника и езикови особености с първоначалния Кирилов богослужебен превод на Евангелието, Апостола, Псалтира.

Според Типика на Константинополската Велика църква старозаветни откъси се включват в състава на рождественско-триодно-месечния кръг и се четат:

- а. на вечерни (*παρασούη*) за различни празници;
- б. през седмичните дни на Великия пост - месопустна (*ἡ τυροφάγος*), четирнадесетница (*ἡ τεσσαρακοστή*), Страстна седмица (*ἡ ἁγία καὶ μεγάλη ἑβδομάς*);
- в. на вечерните пред Рождество Христово, Богоявление и Възкресение Христово (Rahlfs 1915: 28-136).

За славянския Паримийник се превеждат първоначално само някои четения от книгите на следните пророци (срв. Михайлов 1907, Русек 1980, Jovanović-Stupčević 1988):

Осия	4:1-6, 5:13-15, 6:1-4, 8:9-12
Иоил	2:1-2, 10, 11, 12-26, 30-32, 3:1-5, 12-21
Амос	8:9-12
Михей	4:2-3, 5, 6-7, 5:2-4, 6:1-5, 8
Софония	3:8-15, 14-19
Захария	8:7-17, 19-23, 9:9-15, 11:10-13, 14:1-4, 8-11
Малахия	3:1-4, 10-12

От другите книги четения в Паримийника не се включват. За разлика от тях Книгата на пророк *Иона* се превежда за богослужебна употреба в пълния ѝ обем от св. Кирил и се включва още в самото начало изцяло в състава на Паримийника - така, както е била включена в състава на гръцкия Профитологий и по типика на Великата църква и Йерусалимския типик се чете изцяло на Велика събота от Страстната седмица (срв. Rahlfs 1915: 134, 155, 159, 227; Höeg, Zuntz 1937: 189-226; Höeg, Lake 1980-1981).

Ветхозаветни четива се включват и в други литургични книги, особено в Постния и Цветния триод, в различни типове минеи, както и в требника. В резултат на това паримийниците постепенно престават да се преписват и да се разпространяват като отделна богослужебна книга. На българска и сръбска почва (срв. Jovanović-Stupčević 1970) паримии се подлагат на структурна сверка с гръцкия образец и започват да се внасят в триодите още през втората половина на XII век, което постепенно довежда до отпадането на паримийника от богослужебна употреба (Момина 1983: 32). На гръцка почва процесът започва от XI-XII век и продължава до XIV-XV век, а на славянска - малко по-късно: от XII-XIII до XV-XVI век. Този въпрос за сега все още не е достатъчно осветлен в славистиката. Проучването на паримийния превод, следователно, ще трябва да обхване и старозаветните четения, които намираме в достигналите до нас триоди, минеи и други химнографски сборници. В Русия обаче старозаветните четива не се внасят в състава на съответните химнографски сборници, поради което паримийниците се използват непрекъснато до XVI век. За това свидетелствуват запазените многобройни руски паримийни преписи.

Например Евсеев (1897) посочва 41 преписа от XII до XVI век, от тях само два са български и два - сръбски. По-късно (1905) той проучва 53 паримийника от XII до XVI в. Михайлов (1912) изследва за периода XII-XIV век 26 преписа, от които също само два са български и два - сръбски. Пичхадзе (1986) анализира 60 паримийника от XII до XVII в., от които два са български, два сръбски и всички останали - руски.

1.2. Ценен материал за историята на паримийния текст на библейските книги предоставя издадената част (49 от всички 104 листа) от среднобългарския Григоровичев паримийник, XII в. (по Румянц 1685 = gr). Изданието на Брандт (1894, 1901) съдържа следните перикопи от Книгата на Дванадесетте пророци: *Иоил* 2:1-2, 10-26, 30-32, 3:12-21; *Михей* 4:6-7, 5:2-4; *Захария* 8:7-17, 19-23. От достъпните на Брандт 14 апографа в критичния апарат се привеждат разночетения от следните преписи: Лобковский (= lk), Захаринский (= zh), Офонасьевский (= of), Стефановский (= st), Перфирьевский (= pf), Ляпуновский (= lp) и седем апографа от XIV век: Никифоровский I (= n I), Никифоровский II (= n II), Федоровский (= th), Ми-

¹ Използуваните в изложението термини означават: апограф - препис; прототип - първоначален текст, от който се прави препис; антиграф - текстът, от който се прави препис; авторграф - собственооръчно изписан (от автора или преводача) текст.

хайловский (= *mh*), Тридцатилистный (= *td*), Козминский (= *kz*), Покровский (= *pk*). Цялата гл. II на книгата *Иона*, освен това, е позната и от използването и в кирилските псалтири, например за *Иона* 2.3-10 в Погодиновия (= *pg*, Jagić 1907: л. 274v12-275v1) и Болонски псалтир (= *bl*) от 13 век (Jagić 1907, Дуйчев 1968). *Zh* (1271) не съдържа перикопи от Книгата *Иона*.

Разпределението на тези апографи хронологично и по произход е следното:

<i>gr</i>	Григорович	Мо ГРБ Румянц № 1685 (XII в.)	България
<i>zh</i>	Захаринский	СПб Q.П.1, № 13 (1271)	Русия
<i>bl</i>	Болонски пс.	Bologna UnivBibl Nr. 2499 (XIII в.)	България
<i>pg</i>	Погодински пс.	СПб РНБ, Погод № 8 (XIII в.)	България
<i>lk</i>	Лобковский	Мо ГИМ Ник, Хлуд № 142 (1294-1320)	България
<i>of</i>	Офонасьевский	Мо ГРБ Румянц № 302 (1370)	Русия
<i>pf</i>	Перфирьевский	Мо ГРБ Ундол № 1207 (1378)	Русия
<i>mh</i>	Михайловский	Мо ГРБ № 163 (XIV в.)	Русия
<i>n I</i>	Никифоровский	Мо ГРБ № 156 (XIV в.)	Русия
<i>n II</i>	Никифоровский	Мо ГРБ № 160 (XIV в.)	Русия
<i>pk</i>	Покровский	Мо ГРБ № 169 (XIV в.)	Русия
<i>st</i>	Стефановский	Мо ГРБ Румянц № 303 (XIV в.)	Русия
<i>td</i>	Тридцатилистный	Мо ГРБ № 165 (XIV в.)	Русия
<i>th</i>	Федоровский	Мо ГРБ № 161 (XIV в.)	Русия
<i>kz</i>	Козминский	Мо ГРБ № 167 (XIV в.)	Русия
<i>lp</i>	Ляпуновский	Мо РПБ Севаст № 1439 (1511)	Русия

Таблица 1 на с. 23 представя обема на засвидетелствуваните четения от Книгата на Дванадесетте пророци в най-старите запазени апографи на славянския паримийник - издадената и неиздадената част на *gr* (Тихомиров 1968: 90-92, 121-125), в *zh* (Срезневский 1882: 138) и *lk* (Попов 1872), според данните на Куяс, Šarapatkova (1971: 107-108). Съответните страни на листовите се означават с *a* = recto, *b* = verso.

От данните на таблицата се вижда, че по отношение на Дванадесетте пророци в най-ранните славянски апографи на Паримийника най-пълно са представени перикопите от посочените 15 глави в *lk* с 155 от общо 171 стиха (= 90.6%), следвана от *gr* с 12 глави (от 15, или = 80.0%) и 113 стиха (от общо 171, или = 66.1%) и *zh* с 10 глави (от 15, или = 66.7%) и 93 стиха (от общо 171, или = 54.4%).

Книгата *Иона* от неиздадената част на *gr* анализира подробно Нахтигал (1902). Той съобщава за наличие на следи от пълен превод на редица старозаветни книги в издадените от Berčić (1865: 76-98) хърватски глаголически ръкописни и печатни брeвиари и мисали от XIII-XVI в. В част 3., наред с книгите на пророк Исаия, Иеремия, Плач Иеремиев, Варух, Иезекиил, Даниил и Макавейските книги Берчиц помества и Дванадесетте пророци по II Vrbnicki breviar (1391 = *Vb*₂), неправилно смятан от него за I (Първи)². Последните Нахтигал сравнява с кирилските *gr* и Румянц, № 28, 31 и установява пълно сходство в превода на книгите *Иона*, Софония, Агей, а на места дори и по-голяма изправност и близост до гръцкия оригинал в *Vb*₂.

² Това установява най-напред Vajs (1910: 35, 1932: 149, бел. 8), по-късно и Štefan (1960: 325, бел. 2). Ribarova (1967: 124) подлага издаденото на детайлна съпоставка с фототипите от *Vb*₂.

П а р и м и й н и к					Таблица 1
Пророк	Паримия	gr	zh	lk	
Иона	Гл.:Стихове	2:1,2,10,11	0	0	170a
		2:12-26	12b (1.ред)	21b	14b
		2:21-26	0	0	167b
		2:23-32	97b	224a	0
		2:30-32	0	0	170b
		3:1-5	0	0	145a
Иона	Глави	3:12-21	0	23b	16a
	Стихове	2	1	2	2
Иона	Гл.:Стихове	1:1-16	81b	0	123a
		2:1-11	82b	0	124a
		3:1-10	82b	0	124b
		4:1-11	83b	0	125b
	Глави	4	4	0	4
	Стихове	48	48	0	48
Михей	Гл.:Стихове	4:2-3,5	0	0	139b
		4:6-7	2b	3a	2a
		5:2-4	2b	3b	2a
		5:4	0	0	140a
		6:1-5,8	0	0	139b
	Глави	3	2	2	3
Софония	Стихове	14	6	16	14
	Гл.:Стихове	3:6-15	86a	200b	129a
Софония	Глави	3:14-19	86b	168a	0
	Стихове	1	1	1	1
Захария	Гл.:Стихове	8:7-17	13a	24b	17a
		8:19-23	13a	26a	18a
		9:9-15	87a	169a	103a
		11:10-13	76b	194b	117a
		14:1-4	96a	219b	142b
		14:8-11	96a	220a	143a
Захария	Глави	4	4	4	4
	Стихове	38	36	36	36
Малахия	Гл.:Стихове	3:1-4	0	241b	163a
	Глави	3:10b-12	0	0	167a
Малахия	Стихове	1	0	1	1
	Стихове	7	0	4	7
Общо		15:171	12:113	10:93	15:155

До същия извод идва в наблюденията си над преводаческата техника в книгата *Иона*, гл. 2:1.2.10.27.28-32 и Вацегова (1993), която проучва лексикалните съответствия между група брeвиари и перикопите в *gr*, *zh* и *pf*.

След проведението от нас текстологичен анализ на посочените по-горе апографи, представящи паримийния превод на книгата *Иона*, пълните данни от които ще публикуваме на друго място, се откриха над 70 различия. Със системните си иновации - лексика, флексия и деривация, се отличава *lp*, който свидетелства за разпространението в Русия на нова рецензия на първоначалния паримийен превод въз основа на гръцка обработка на Профитология. Тя е застъпена според Евсеев в Белградския ръкопис № 162 от XV век и в № 451 от сбирката на Погодин РНБ СПб, XV-XVI век. Извършена е във връзка с приетата на Атон през първата половина на XIV век богослужебна реформа. Автор на тази нова рецензия на паримийте в триода е българският светогорски книжовник - старецът Йосиф (Попов 1976).

13. Сравнителното текстологично изследване на книгата на пророк *Иона* (Златанова 1998) в *gr lk pg bl* (последните само за гл. 2:3-11), например, показва наличие на различни по характер разночетения, независимо от безспорното наличие на първоначален общ глаголически протограф, от който те са се отдалечавали с течение на времето при вероятни по-късни сверки, влияния от други гръцки образци, езикови иновации и под.

Прегледът на наличните, предимно граматично-стилистични разночетения, в колационирания паримийни апографи на книгата *Иона* потвърждава наблюденията на досегашните изследователи за обособеното място на *lk* с неговите специфични четения сред групата на останалите паримийници (срв. Atanasova 1995: 77-85). Откроява се преводът на 2:6 в *pg*: *вз пропадн горьна* за *εις σχυρισμός ορέων* *вм. вз пропадн горьскыа gr lk bl*. Първия откриваме и в преславската рецензия, отразена в българските (вж. по-долу, 3.0.) *pb m*: *вз пропадн горьна* и в руските апографи *t* и *s*, където е налице контаминация от двата варианта: *вз пропадн горьна* - свидетелство за определена по-късна редакторска намеса в текста.

По отношение на гръцкия образец се отбелязват разночетения както по ръкописите от александрийската група по изданието на Ziegler (1984): *A'' Q-26 49 198 233 407 544 764*, така и по хекзаплярната (*Syh*), лукиановата рецензия и тази на катените - *L''-36 49 86 407, C 68 96 239 534*, също и по *α' σ' θ'*, по цитати у *Cyr Th Thph*, което потвърждава косвено и заключенията на редица библисти за липсата на единна задължителна стандартна форма на четивата за богослужебна употреба през IX-X век, т.е. по времето, когато се извършва старобългарският им превод. "Нерядко е възможно ръкописи да предлагат в различните си перикопи различна текстова форма или да има различно развитие в рамките на една рецензия" (Шиваров 1978/1980 [1988]: 53). Докато *gr* представя апограф от неизвестен ни протограф, който най-общо предава първоначалния превод, *lk* отразява обработен апограф в рамките на същата рецензия с последвали иновации главно на морфологично и лексикално равнище. От отбелязаните 101 разночетения само 5 се основават на различни гръцки източници, т.е. налице са представители на една текстова форма, развиваща се на славянска почва.

Предстои всеотраслен анализ на перикопите от останалите книги на Дванадесетте пророци и на цялостния ръкописен материал, провеждането на който ще е от значение за изясняване на текстовата традиция и развитието на славянския паримийник. Към належащите задачи на филологическата наука ще се отнесе тогава безспорно и характеристиката на неговите езикови особености и рецензии.

2.0. При съставяне на по-късния п л е н превод, определен в края на миналия век от Евсеев (1899) като дело на св. Методий и неговите сподвижници, текстът на готовите вече паримии се е взимал изцяло, без преработка. Тази втора рецензия на Книгата на Дванадесетте пророци обхваща непаримийните части на книгите Осия, Иоил, Амос, Михей, Софония, Захария, Малахия и другите пророчески книги - на Авдий, Наум, Авакум, Агей. Тя е застъпена и в изданията на Vajs (1908 - 1915; срв. също Евсеев 1899, Михайлов 1905: 204 и сл.) на Дванадесетте пророци: Иоил, Осия, Авакум, Софония, Агей, Захария и Малахия по хърватския глаголически бривнар С. R. Bibl. Avlicae Vindob. (slav. 3), т.нар. *Vida Omiljanina* от 1396 = *VO*. Ръкописът съдържа и книгите: Амос, Авдий, Иона, Михей, Наум. Изданието възнамерява да продължи Й. Курц, но не успява да осъществи проекта си. Това реално

по-късно Ribarova (1987), която сравнява *VO* от една страна с текста у Berčić, I Novljanski brevjar (1459) и непълния Dragučki brevjar (1407), а от друга посочва в критичния апарат разночетения по отношение на текста в Григоровичевия (XII в.) и Лобковския (1294-1320) паримийници, а за *Иона* 2: 3-10 - и с Погодиновия (XIII в.) и Болонски псалтир. Интересни са наблюденията на авторката върху втората версия на пророческия текст в голяма група бривари и мисали, представяща по-късен превод и текстова обработка по *Vulgata*.

За анализ на гл. 1: 1-16 и 2: 1-7 за привлечени:

<i>И,</i>	Vatikanski brev Ilirico 5, 1379	
<i>M</i>	Moskovski brev, 1443	
<i>L₁</i>	II Ljubljanski brev C 163, XV в.	
Кратки четения от гл. I съдържат и:		
<i>Pm</i>	Pašmanski brev, XIV-XV в.	1: 1-4
<i>Vi₁₀</i>	Vatikanski brev Slavo 19, 1465	1: 1-5
<i>Bb</i>	Bribirski brev, 1470	1: 1-9
<i>Vi₁₁</i>	Vatikanski brev Ilirico 10, 1485	1: 1-3
<i>N₂</i>	II Novljanski brev, 1495	1: 1-12
<i>Ba</i>	Baromičev brev, 1493	1: 1-6
<i>Br</i>	Brczičev brev, 1561	1: 1-6

Последните два бривара са печатни. Като основен е публикуван текстът, представен от Vatikanski brev Ilirico 5 (1379). В пълен обем книгата *Иона* е позната само по първата версия на *Vb₂ VO N₁*, (частично и *D*). По-късно Bauerová (1989, също и 1987) допълва така очертаната картина с наблюдения над три други бривара от кратък тип, съдържащи само *Иона* 1: 1-4. Анализираният от нея *Mavrov brev* от 1460 се оказва свързан с *VO*, който застъпва първоначалния славянски превод от гръцки, докато *Oxfordski brev* (XIV в.) и първият печатан глаголически *Kosinjski brev* (1491) се отнасят към групата бривари от типа *Vi₁* (1379) с латинска основа. Подобно на Ribarova и обхващайки все по-широк кръг паметници Bauerová (1991) установява за книгата *Иона*, че в редица вторично редактирани бривари - група B-A: *N₂ P Ma Vi₁₀* - са налице многобройни следи от превода по гръцки - група A: *Vb₂ VO D N₁*, а не само по латински образец: група B - *L Vi₁ Bb Pm O Vi₁₀ K Ba Br*. Т.е. отразена е различна степен на зависимост от стария паримийнен превод и наличие на няколко средища, осъществявали целенасочена редакторска работа и съществували независимо едно от друго по време на разцвета на глаголическата писменост в Хърватско, особено след премахване на забраната на славянската литургия чрез папските декрети на Иннокентий IV от 1248 и 1252 година.

2.1. Книгата на Дванадесетте пророци е засвидетелствувана в следните хърватски глаголически бривари и мисали, в инкунабули и факсимилни издания:

<i>Ba</i>	Baromičev brev (1493), 526 л. Sign. SM 20 H4. "Breviar hrvatski". Inkunabel, Венеция. V a j s 1910: XCIII-CI; 1948: 52-54.
<i>Bb</i>	Bribirski brev (1470), 199 л. Archiv JAZU Zagreb: III 6, "Vinodolski". V a j s 1910: LXXX-LXXXIII; Milčetić 1911: 40-41; Štefanić 1969: 141-145; Pantelić, Nazor 1977: 11.
<i>B₁</i>	Codex Brczičev (1561), 543 л. Bibliotheca Angelica Pm: G8, 21. Печат, Венеция.

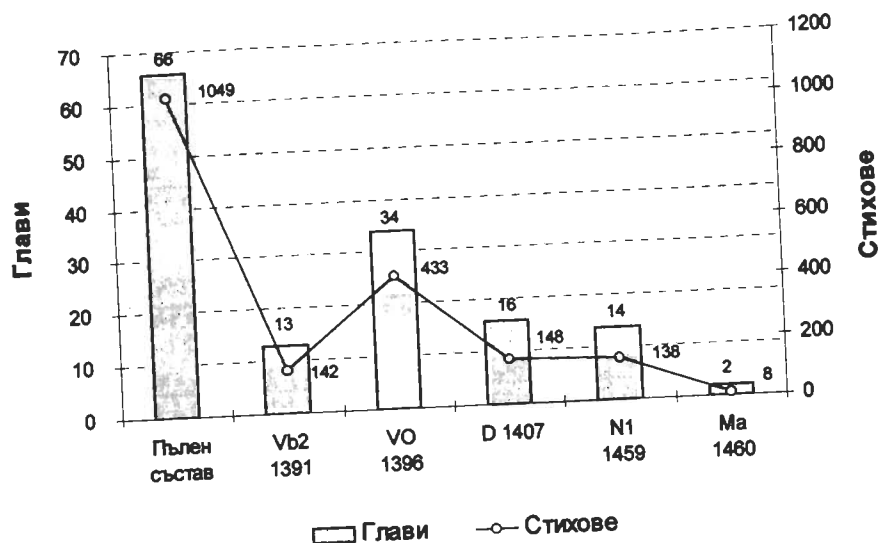
- ция. V a j s 1910: LV-LXI; 1948: 54-55; N a z o r 1978:71-72.
- D** Dragučki brev (1407). 195 л. Archiv JAZU Загреб: IIIb.25. V a j s 1910: LXXXVII-XCI; Milčetić 1911: 36-38; Pantelić, N a z o r 1977: 11; R i b a r o v a 1987: 123-159; B a u e r o v á 1989: 353-364; 1993: 455-462.
- K** Kosinjski brev (1491). Inkunabel. Milčetić 1911: 529-531.
- L** Ljubljanski brev (1490). 264 л. Narodna in univerzitetna knjižnica Любляна: C 163a/2. V a j s 1910: XVI-XX; 1932: 153, Anm. 7; Milčetić 1911: 65-69; H a m m 1952: 56; Pantelić, N a z o r 1977: 11; Kiš 1997.
- Ma** Mavrov brev (1460). Nacionalna i Sveučilišna knjižnica, Загреб. P a n t e l i ć 1965: 94-149; Pantelić, N a z o r 1977: 12; B a u e r o v á 1989, 1991; Kiš 1997.
- Mo** Moskovski brev (1443). 250 л. ГРБ Москва (Румянц.). V a j s 1932: 154, бел. 10; Š t e f a n i ć 1960: 431; B a u e r o v á 1989; Pantelić, N a z o r 1977: 12; Kiš 1997.
- N₁** I Novljanski brev (1459). 466 л. Църковен архив. Novi. V a j s 1910: XXI-XXV; Milčetić 1911: 60-62; H a m m 1952: 56; Pantelić, N a z o r 1977: 12.
- N₂** II Novljanski brev (1495). 500 л. Църковен архив. Novi. V a j s 1910: XXVI-XXX; 1932: 156, бел. 22; 1903; Milčetić 1911: 62-65; H a m m 1952: 56; Pantelić, N a z o r 1977; Kiš 1997.
- NY** New York missal (Нач. XV в.). 586 л. Bibliotheca Phillipica Ню Йорк. B i r n b a u m, R e h d e r 1977; S c h m i d t - D e e g 1994.
- O** Brev-missal (1310). 411 л. Bibliotheca Bodleiana Oxford: MS Can.Lit. 172. V a j s 1915: 561-574; 1932: 147, бел. 3; T a d i n 1953: 151-158; Pantelić, N a z o r 1977: 12; B a u e r o v á 1989; 1991.
- P** Padovski brev (средата на XIV в.). Bibliotheca Флоренция. T a n d a r i ć 1977: 129-147; B a u e r o v á 1991; Pantelić, N a z o r 1977: 12; Kiš 1997.
- Pm** Rašmanski brev (1360). 414 л. Библиотека на Хърватската академия, Загреб: III.b 10. V a j s 1910: LXXXIII-LXXXVII; 1932, с. 150, бел. 14; Milčetić 1911: 41-44; Š t e f a n i ć 1969: 105 ff.
- Vb₂** II Vrbnicki brev (1391). 295 л. Църковен архив. Vrbnik: Nr. I. B e r ĉ i ć 1866: 76-98; V a j s 1910: LXIX-LXXII; Milčetić 1911: 56-57; Š t e f a n i ć 1960: 329-335; H a m m 1952: 10, 51-52, 56; R i b a r o v a 1987; Kiš 1997.
- VO** Cod slav 3. (1396). 468 л. Nationalbibliothek Wien. (Brev Vida Omišljanina). E в с e e в 1899: 355-373; V a j s 1910: LXI-LXVI; 1908; 1910; 1912; 1915; Milčetić 1911: 73-76; H a m m 1952: 10-11, 47-48, 52, 56; B i r k f e l d n e r 1975: 57 ff.; R i b a r o v a 1987; B a u e r o v á 1989; 1987: 197-200; Kiš 1997.
- V₅** Brev (1379). 248 л. Bibliotheca Vaticana Рим: Илуг. 5. V a j s 1910: XLV-XLVIII; 1932: 148-149, бел. 7; Milčetić 1911: 76-78; H a m m 1952: 15-16; 56; Д ж у р о в а, С т а н ч е в, Я п у н д ж и ч 1985: 152 ff.; Kiš 1997.
- V₁₀** Brev (1485). 403 л. Bibliotheca Vaticana Рим: Илуг. 10. V a j s 1910: XLIX-LII; 1932: 153, бел. 4; Milčetić 1911: 78; H a m m 1952: 56; Д ж у р о в а, С т а н ч е в, Я п у н д ж и ч 1985: 162 ff.; Kiš 1997.

По гръцка основа

Таблица 2

Пророк	Пълен състав	Vb2 1391	VO 1396	D 1407	N1 1459	Ma 1460
Осия	Гл.: Стихове 14:197	1.1-4,6-11 2.1-9	1.1-4.5	1.1-2.9	1.1-2.9	
	Глави 14	2	4	2	2	0
	Стихове 197	19	44	20	20	0
Ионил	Гл.: Стихове 3:73	1.2-14	1.2-2.32	1.2-14 [3.9]	1.1-14	1.2-5
	Глави 3	1	2	2	1	1
	Стихове 73	13	52	14	14	4
Амос	Гл.: Стихове 9:146	1.1-10	1.1-4.5	1.1-7	1.1-10	
	Глави 9	1	4	1	1	0
	Стихове 146	10	51	7	10	0
Авдий	Гл.: Стихове 1:21	1.1-8,10,11	1.1-21	1.1-11	1.1-11	
	Глави 1	1	1	1	1	0
	Стихове 21	10	21	11	11	0
Иона	Гл.: Стихове 4:48	1.1-4.11	1.1-4.11	1.1-16	1.1-4.11	1.1-4
	Глави 4	4	4	1	4	1
	Стихове 48	48	48	16	48	4
Михей	Гл.: Стихове 7:105	1.1-4.2	1.1-4.2	1.1-7	1.1-7	
	Глави 7	0	4	1	1	0
	Стихове 105	0	43	7	7	0
Наум	Гл.: Стихове 3:48	1.2-12	1.1-2.8	1.1-12	1.2-12	
	Глави 3	1	2	1	1	0
	Стихове 46	11	23	12	11	0
Авакум	Гл.: Стихове 3:56	1.2-11	1.2-2.8	1.1-11	1.1-4	
	Глави 3	1	2	1	1	0
	Стихове 56	10	24	11	4	0
Софония	Гл.: Стихове 3:52	1.1-11	1.1-2.8	1.1-11, 3.14- 15,16-19	3.14-19	
	Глави 3	1	2	2	1	0
	Стихове 52	11	26	17	6	0
Агей	Гл.: Стихове 2:37	1.1-10	1.1-2.14	1.1-11		
	Глави 2	1	2	1	0	0
	Стихове 37	10	28	11	0	0
Захария	Гл.: Стихове 14:211		1.1-4.4 8.7-13	1.1-7 [8.7-13]	8.7-13	
	Глави 14	0	5	2	1	0
	Стихове 211	0	55	14	7	0
Исаия	Гл.: Стихове 3:55		1.1-2.4	1.1-8		
	Глави 3	0	2	1	0	0
	Стихове 55	0	18	3	0	0
Общо	68:1049	13:142	34:433	18:148	14:138	2:8

По гръцка основа

2.2. Четенията от Дванадесетте пророци се поместват в бревиарите за месец ноември в края на частта, наречена *Prologia de tempore*. В зависимост от типа бревиар (обширен - *Officium basilicatum* или кратък - *Officium Curiae Romanae*) те са с различен обем. За точното му очертаване в таблица 2 се привеждат данни за

- броя на преведените глави и стихове според гръцката основа на застъпления в тях славянски превод.

Анализът на данните от таблицата (за *Ma* - непълни) уточнява представата ни за предполагаемия първоначален обем на Книгата на Дванадесетте пророци, засвидетелствуван в хърватските глаголически бревиари - общо 35 глави (от 66 = 53%) и 440 стиха (от 1049 = 42%). Както се вижда, преводът по гръцка основа е представен на първо място от *VO*, където са налице 34 глави (от общо 66) или 52% и 433 стиха или 41% от цялостния състав (1049 стиха) на тази пророческа книга. Следва *D*, *N1* и *Vb2*. Пълнен или почти пълнен превод се отбелязва само за книгите *Авдий*, *Иона*, *Иоил* (непълна гл. 3) и *Агей*. В непълнен състав са представени:

	пълнен състав	преведени глави
Наум	3	2
Авакум	3	2
Софония	3	2
Малахия	3	2
Михей	7	4
Амос	9	4 непълни
Захария	14	4
Осия	14	

Следователно твърдението за цялостия превод на Библията от св. Методий и неговите сподвижници, известно от Пространното му житие, не се потвърждава от данните на известните ни днес бревиари и мисали по отношение на Книгата на Дванадесетте пророци. Тъй като обаче липсва изрично сведение за обема на преведените книги, ще трябва известието от Житието да се съотнесе само до тяхното количество на брой.

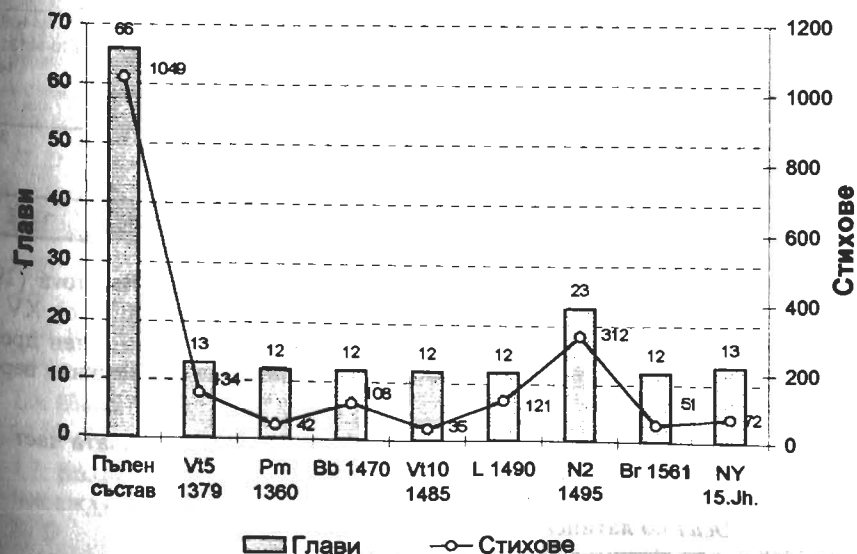
Точните данни от горния анализ, който в такъв аспект се провежда за първи път, ни дава основание да смятаме, че преведените от гръцки език хърватски глаголически апографи само частично могат да допринесат за изясняване и допълване на представата ни относно първоначалния пълнен превод на Книгата на Дванадесетте пророци за славяните. Същевременно обаче по безспорен начин се потвърждава убеждението за решаващото значение на работата с огромния славянски ръкописен фонд, криещ не само загадката, но и предоставящ отговора за изследователя.

2.3. В таблица 3 са поместени данните за състава на подложения на по-късна вторична обработка и превод по латинска основа хърватски глаголически материал. Непълнен е съставът на:

<i>Mo</i> 1443	Иона 1:1-2,7; общо взето с наличие на много повреди в текста,
<i>O XIV</i> в.	Иоил 1:1-3, Иона 1:1-4,
<i>P</i>	Осия 1:1-2:11, Иоил 1:2-3, Иона липсва,
<i>K</i> 1491	Осия 1:1-4, Иоил 1:1-6,
<i>Va</i> 1493	Иоил 1:1-5, Захария 1:1-4, Малахия 1:1-4.

По латинска основа е засвидетелствуван почти същият брой преведени глави - 35 (от 66 = 53%), но в по-малък брой стихове - 356 (от 1049 = 34%).

По латинска основа

По латинска основа

Таблица 3

Пророк	Пълен състав	V8 1379	Pm 1360	Bb 1470	Vt10 1488	L 1480	N2 1486	B-1001	NY 16.л.	
Осия	Гл.: Стихове	14:197	1.1-11	1.1-3	1.1-11	1.1-2	1.1-11	1.1-219	1.1-4	6.1-6 14.2-10
	Глави	14	1	1	1	1	1	2	1	2
	Стихове	187	11	3	11	2	11	30	4	15
Иова	Гл.: Стихове	3:73	1.1-12	1.1-3	1.1-11	1.1-3	1.1-20	1.1-25	1.1-5	2.12-19,23-24, 26-32
	Глави	3	1	1	1	1	1	2	1	2
	Стихове	73	12	3	11	3	20	25	5	16
Аврос	Гл.: Стихове	9:146	1.1-12	1.1-4	1.1-8	1.1-2	1.1-12	1.1-3.14	1.1-4	9.13-15
	Глави	9	1	1	1	1	1	3	1	1
	Стихове	146	12	4	8	2	12	45	4	3
Адрией	Гл.: Стихове	1:21	1.1-7	1.1-3	1.1-7	1.1-3	1.1-7	1.1-21	1.1-4	0
	Глави	1	1	1	1	1	1	1	1	0
	Стихове	21	7	3	7	3	7	21	4	0
Иона	Гл.: Стихове	4:48	1.1-16	1.1-4	1.1-9	1.1-3	1.(?)	1.1-12	1.1-6	3.1-9,10
	Глави	4	2	1	1	1	1	1	1	1
	Стихове	48	23	4	9	3	1	12	6	19
Мисей	Гл.: Стихове	7:105	1.1-12	1.1-3	1.1-8	1.1-3	1.1-12	1.1-2.11	1.1-4	7.14,16,18-20
	Глави	7	1	1	1	1	1	2	1	1
	Стихове	105	12	3	8	3	12	27	4	5
Наум	Гл.: Стихове	3:48	1.1-9	1.1-4a	1.1-9	1.1-4	1.1-9	1.1-2.12	1.1-4a	0
	Глави	3	1	1	1	1	1	2	1	0
	Стихове	48	9	4	9	4	9	27	4	0
Аввакум	Гл.: Стихове	3:56	1.1-10	1.1-4	1.1-9	1.1	1.1-10	1.1-28	1.1-3	3.23
	Глави	3	1	1	1	1	1	2	1	1
	Стихове	56	10	4	9	1	10	25	3	2
Софония	Гл.: Стихове	3:52	1.1-12	1.1-3	1.1-11	1.1-3	1.1-12	1.1-28	1.1-4a	0
	Глави	3	1	1	1	1	1	2	1	0
	Стихове	52	12	3	11	3	12	25	4	0
Агей	Гл.: Стихове	2:37	1.1-4-10	1.1-4	1.1-9	1.1-2	1.1-10	1.1-2.10	1.1-5	0
	Глави	2	1	1	1	1	1	2	1	0
	Стихове	37	8	4	9	2	10	24	5	0
Зехария	Гл.: Стихове	14:211	1.1-10	1.1-3	1.1-9	1.1-5	1.1-10	1.1-3.8	1.1-4	8.14-19,9.9, 12.10-14;13.1,6-7 14.5,7
	Глави	14	1	1	1	1	1	3	1	5
	Стихове	211	10	3	9	5	10	42	4	18
Милтоя	Гл.: Стихове	3:55	1.1-8	1.1-4	1.1-7	1.1-4	1.1-8	1.1-8	1.1-4	3.1-3
	Глави	3	1	1	1	1	1	1	1	1
	Стихове	55	8	4	7	4	8	6	4	3
Общо		66:1049	13:134	12:42	12:108	12:35	12:121	23:312	12:51	13:72

Въз основа на лексикалните различия в Книгата Иова Вауерова (1991) установява наличието на твърде интересна хетерогенна група бревниари от XV век нататък, при съставянето на които преписвачът е преминавал от по-ранен превод по латинска основа към по-стария по гръцка, като е отразявал славянските версии promiscue. Това се отнася до:

- N₂ Иона е с латинска основа, с изключение на гл. 1: 1-12, останалата част показва преход от латинска към гръцка основа;
- P Осия 1: 1-4 е превод от латински, 1: 4-2: 11 е с гръцка основа;
- Ma съдържа Осия по латинска основа;
- Vt₁₀ от 1465 г. - по латинска основа, само Софония 1: 4-6 е по гръцка и т.н.

2.4. Съпоставителното текстологично изследване например на Книгата на пророк Иона за глаголическите апографи Vb₂ VO N₁ D (последният само за гл. 1: 1-16) показва последователно застъпване на особености, характерни за един общ архаичен протограф. Проведеният анализ допълва в различна степен наблюденията в това отношение на P. Нахтигал, Эд. Рибарова и X. Бауерова, изнесени в посочените по-горе техни публикации. Примерите изнасяме в кирилска транскрипция.

2.4.1. Фонетичните варианти отразяват проникването на съответни диалектни черти, особено при преписвача на VO, отчасти на N₁ и D, свързани с промяната

- a. ъ → а в предлози, коренни срички, префикси и суфикси,
- б. отбелязване на слаб ъ или не, т.е. ъ → ∅,
- в. застъпване на епентетично *r',
- г. наличие на ч вм. џ в VO и под. Сравни:

- 1.2: къ Vb₂ N₁ - ка VO (= 4.2, 4.4, 4.9), 1.3: въ Vb₂ - ва VO (под. 1.5);
- 1.2: въпъ Vb₂ - вапъ VO, 1.5: къждо Vb₂ - каждо VO D (под. 3.8), 3.4: шьстне Vb₂ - шастне VO N₁, 3.8: з'лаго Vb₂ - залаго VO N₁ (под. 3.10), 1.5: оульхунти Vb₂ D - оулакуати VO;
- 1.4: корабълъ Vb₂ - корабаль VO N₁ D, 4.7: тнк'въ Vb₂ - тнкавъ VO N₁;
- 1.5: сьсоудомъ Vb₂ - сасоудомъ VO N₁, 1.14: в'зъпнше Vb₂ - в'запнше VO N₁ D (под. 2.3, 3.8);

- б. 1.3: тар'снсь Vb₂ - тар'снсь VO - тарснсь N₁, 1.4: въл'ненне Vb₂ - вл'ненне VO - вл'ненне N₁ D, 4.2: трп'ълнвъ Vb₂ - трп'ълнвъ VO
- в. 1.6: хр'аплешн Vb₂ N₁ - хр'аплаешн VO - хр'апашн D
- г. 2.10: об'ецахъ, 2.1: ночн, 4.2: оуе

2.4.2. Морфологичните различия отразяват наличие на по-архаичен пласт в Vb₂ и проникване на иновации (особено в D и N₁), свързани с вариране на Dat. possessivus с Gen. possessivus или притежателно прилагателно (а), на изместване на архаичен дателен на -овн, както и на ж.р. ѱ-осн. от а-осн. (б), замяна на кратки с удължени местоименни форми (в), на сигматичен от ох-аорист (г), императивни форми (д), промени в глаголните основи (е), промени в предложната употреба (ж), морфологична синонимия (з) и др.:

- a. 1.5: океуѡν - сьсоудомъ Vb₂ VO N₁ - соудовъ D, 1.5: τοῦ πλοίου - кораблю Vb₂ N₁ D - корабла VO, 1.9: θεὸν τοῦ οὐρανοῦ - ба небо Vb₂ VO N₁ - ба небско D
- б. 2.1: κήτει - кн'товн VO - кн'тоу Vb₂ N₁ (под. 2.11), 2.5: πρὸς τὸν ναόν - к' цр'квн Vb₂ VO - к цр'квъ N₁ (под. 2.8), 4.6: κολοκύνθη - тнквн Vb₂ VO - тнкв'въ N₁ (2x)
- в. 1.7: αὐτῆ - сн Vb₂ - сн'ъ VO N₁ D, 1.12: με - ме Vb₂ VO N₁ - мене D, 1.14: ἐφ' ἡμᾶς - на нн Vb₂ VO N₁ - на нсь D, 4.2: οὐχ οὕτο - не сн лн - не сн'ъ лн VO, 4.3: καλόν - добръ VO - добръе Vb₂ N₁
- г. 1.3: ἔδοκε - дасть Vb₂ VO N₁ - да, 3.5: ἐνεδύσαντο - обл'ъше се VO - обл'ъкоше се Vb₂ N₁ под. 3.8: обл'ъше се Vb₂ VO - обл'ъкоше се N₁
- д. 1.7: βάλλωμεν - мет'ъмъ Vb₂ VO - метнмо N₁ - да метемъ D, 1.8: ἀπάγγειλον - пов'ъждъ Vb₂ - пов'ън VO N₁ D, 1.8: ἐμβάλετε - в'вр'ъз'ъте Vb₂ VO N₁ - в'вр'ъзнте N₁ D

е. 1.6: βέγγεις - κραплешн Vb₂ N₁ - краплаешн VO, 2.8: ἐκλείπειν - нсконѣваше Vb₂ N₁ - нсконѣваше VO, 3.7: μηδὲ νεμέσθωσαν - нн да жнрѣют Vb₂ VO - нн да жнрѣют N₁

ж. 1.5: εἰς τὴν κοίλῃν - въ дно Vb₂ VO N₁ - на дно D, 1.11: πρὸς αὐτόν - εμοу VO - к немю Vb₂ N₁ D

з. 1.4: συντριβῆναι - раз'внѣти хотѣ Vb₂ VO N₁ - раз'внѣти се хотѣ D, 1.14: μηδὲ μῶς - нн какоже Vb₂ VO D - нн какоже N₁, 2.10: ὅσα - елнко Vb₂ N₁ - еже VO

2.4.3. Словообразователно вариране, необусловено от гръцкия образец:
1.5: στα Vb₂ D - ουστα VO N₁ за ἔσται, 1.16: μολνше се Vb₂ VO N₁ - ουμλнше се D за ηῤατο, 2.6: нзлнѣ се Vb₂ N₁ - в'злнѣ се VO за περιεχύθη

2.4.4. Лексикално вариране в рамките на превода, независимо от гръцката основа:

1.2	взнде VO N ₁	ἀνέβη	вннде D
1.3	всѣде Vb ₂] - аѣ N ₁	ἐνέβη	в'ннде D
1.5	кораблннцн Vb ₂ VO N ₁	οἱ ναυτικοί	мор'нарн D
1.5	слѣзь Vb ₂ VO N ₁	κατέβη	сннд' D
1.11	вльненне Vb ₂ VO N ₁	κλύδωνα	влнн D
1.12	велне N ₁	μέγας	велнкое Vb ₂ VO D
1.14	ѣко вскотѣ Vb ₂ VO N ₁	δν τρόπον ἐβούλου	како хотѣ + тѣко D
4.5	ѣто боудет Vb ₂ VO	τί ἔσται	ѣто с'творнтѣ + гѣ N ₁
4.7	повелѣ Vb ₂ VO	προσέταξεν	злпѣт N ₁
2.7	господн боже Vb ₂ VO	κύριε ὁ θεός	бѣ бѣ N ₁

2.4.5. Други текстови различия без съответствия в гръцки образец, свързани с добавяне/изпускане на лексикален елемент в някои от апографите (а), на съюз н (б), поради недоглеждане или неточна интерпретация на текста, контаминация или аналогия с подобен следходен (3: 7, 2: 3) текст (в), непроведен текст главно в N₁ и D (г) или наличие на явни грешки (д):

а. 1.2: οὐβῆατн VO N₁ - οὐβῆατн + хотѣ Vb₂ за τοῦ φυγεῖν, 1.14: в'злпнше Vb₂ VO D - в'злпнше + всн N₁ за ἀνεβόησαν, 1.16: οὐβοῦше се VO N₁ - οὐβοῦше + же се Vb₂ D за ἐφοβήθησαν, 3.3: в' невѣнню Vb₂ VO - в нев'ннтѣ + градѣ велнкн N₁ за εἰς Νινευη, 4.6: от всѣх зль Vb₂ N₁ - прѣвнше всѣх заль VO за ἀπὸ ὑπὸ 456 (?) | τῶν κακῶν;

1.8: от кнхѣ Vb₂ VO N₁ - ѳ кнхѣ D за ἐκ ποίον, 1.10: οὐβοῦше се моужн Vb₂ N₁ D - οὐβοῦше се ѳ VO за ἐφοβήθησαν οἱ ἄνδρες, 1.10: н рѣше к немю Vb₂ VO - ѳ N₁ D за καὶ εἶπαν πρὸς αὐτόν, 2.3: нзѣ ѣрѣва адова Vb₂ N₁ D - нз' ѣрѣва ѳ VO за ἐκ κοιλίας ἄδου

б. 1.2: встанн н ндн Vb₂ VO D - встанн ѳ ндн N₁ за ἀνάστηθι καὶ πορεύθητι, 1.3: н обрѣте Vb₂ N₁ D - ѳ обрѣте VO за καὶ εὔρε, 1.14: н рѣше Vb₂ VO N₁ - ѳ рѣше D за καὶ εἶπαν, 1.16: н οὐβοῦше се VO N₁ - ѳ οὐβοῦше се Vb₂ D за καὶ ἐφοβήθησαν;

1.9: аз ѣтоу Vb₂ VO N₁ - + н азѣ его ѣтоу D за ἐγὼ σέβομαι, 1.10: ѣкоже Vb₂ - ѣкоже + н VO за ὅτι

в. 1.2: взнде влпль VO N₁ - ѳ влпль Vb₂ за ἀνέβη ἢ κραυγῇ, 2.3: влпль мон] + N₁] оуслнша гласѣ мон VO - + оуслнша влпль мон. оуслнша гласѣ мон Vb₂

за κραυγῆς μου ἤκουσας φωνῆς μου, 3.7: н скотн Vb₂ VO - н скотн + к боу N₁ (орв. 3.8) за καὶ τὰ κτήνη, 3.3: ѣкоже глагола господѣ Vb₂ - ѣ- коже глахѣ (!) VO N₁ за καθὼς ἐλάλησε κύριος

г. 1.10: ѣто тн створн Vb₂ VO - ѳ N₁ D за τί σοι ἐποίησας 239, 1.10: бѣжа ѣкоже] + н VO] повѣдѣ нмѣ Vb₂ VO - ѳ N₁ D за ἡ φεύγων, ὅτι ἀπήγγειλεν αὐτοῖς, 2.4: отѣрже ме Vb₂ VO - обрже ѳ N₁ за ἀπέρριψάς με, 4.5: в сѣнн Vb₂ VO - ѳ N₁ за ἐν σκιᾷ

д. 1.2: влпль Vb₂/ влпль VO/ влпль N₁ - в лпть (!) D за ἡ κραυγῇ, 1.15: в зеше нюноу Vb₂ VO N₁ - в зеше юношоу (!) D за ἔλαβον τὸν Ἰωανν, 4.11: а аз лн Vb₂ N₁ - аза лн (!) VO за ἐγὼ δέ

2.4.6. Словоредни различия, немотивирани от гръцки образец:

15 ἐβρολήν ἐποίησαντο гр. ѳ
нз'метанне створнше Vb₂ VO N₁ створнше нз'метанне D

1.8 τὸ κακὸν τοῦτο ἡμῖν L'-613 68 Sim гр. ѳ
злпѣ] злпго Vb₂ се намѣ VO N₁ ѣ снѣ зло нмѣ D

1.11 καὶ ἐξήγειρε μάλλον гр. ѳ
н в'здвнзаше се п'ѣ Vb₂ VO N₁ пачѣ вздвнзаше се D

4.3 δέσποτα κύριε гр. ѳ
владнко господн Vb₂ VO гн владнко N₁

4.11 κατοικοῦσι πλείους гр. ѳ
жнвет' множѣ Vb₂ VO множѣ жнветѣ N₁

2.4.7. Следните разночетения се появяват под влияние на различни гръцки образци. Например:

2.3 ἤκουσας гр. ѳ
оуслнша Vb₂ VO D каὶ ἤκουσας W Ach Sa^P Aeth
н оуслнша N₁

3.2 ὁ ἐγὼ ἐλάλησα гр. ѳ
еже азѣ глаголахѣ Vb₂ VO δ ἐλάλησα 26 Syr Arm
еже глахѣ N₁

2.6.1 Словоредни варианти:

2.8 ἀπ' ἐμοῦ/ τὴν ψυχὴν μου W 956 LXX] tr. A'-Q*-198-233'-407-534-544 c⁻⁹¹
La^c Co Syh Aeth^P Cyr Thph^P

от мене/ доуша моѣ Vb₂ N₁] tr. VO

3.9 καὶ ἀποστρέψει ὁ θεός III (86^{ms}) гр. ѳ
н оумоленѣ бждетѣ бз Vb₂ VO ὁ θεός καὶ ἀποστρέψει LXX
бѣ н оумолен' боудетѣ N₁

2.4.8. В четирите апографа, които ни бяха на разположение от ръкописното богатство на глаголическата писменост в Хърватско, отбелязахме наличието на немалък брой графични и езикови отлики - около 101 разночетения. И в този случай те отразяват естествената за развоа на езика лексикална вариативност в рамките на един и същи преводачески принципи и норми. По-слабо представени са промените по отношение на граматичната синонимия, но са налице известни иновации, свързани с развоа на формите в областта на фонетиката и морфологията на хърватска почва и в диахронен план изобщо. Съществена промяна на езиковата система обаче не се отбелязва. По отношение на взаимовръзките между тях очертаната картина е следната:

1. Диференциращите, но в по-голямата си част съвпадащи признаци на вариантите от *Vb₂* и *VO* се основават на различни антиграфи, които възхождат независимо един от друг към предполагаем общ протограф.

2. Някои варианти от *N₁* отразяват различията именно на този незасвидетелствуван архетип и в този смисъл и трите апографа са представители на една и съща текстова форма.

3. Макар и непълен, най-младият апограф *D* съдържа някои лексикални варианти, но също така и липси, допуснати са грешки по недоглеждане или неразбиране на текста - особености, които го отделят от останалите апографи. Допускането за наличие на пряка приемственост между тях поради това се изключва.

2.5. Показателна за една реконструкцията на пълния текст на тази втора рецензия на Дванадесетте пророци от друга страна е съпоставката на различията от паримийните и глаголически апографи.

2.5.1. Налице са някои фонетични варианти - наличие на епент. *λ*, наред с отпадането му - типична българска черта в *gr* и *lk* (1.5: *κραπατше gr* - *κραπαше Vb₂ VO N₁ D*, но и *κοραβ gr lk* - *κοραβ Vb₂*], *-βαλλ VO N₁ D*, 2.7: *εζ зема - в зема Vb₂ VO N₁*), явяват се и други българизми в паримийните апографи като 2.1: *βα gr* - *βτ lk Vb₂ VO N₁* за *ήν*, 3.6: *να πεπελτ gr lk* - *να ποπελτ Vb₂ VO*] *ποπελ N₁* за *ἐπὶ σποδοῦ* и др.

2.5.2. Морфологичните различия представят иновации при: а/ замяна на безпредложни с предложни именни форми (в брeвиарите) и предложна синонимия, б/ вариативност при местоименните и в/ императивните форми, г/ съхраняване на архаични аористни форми, д/ и др. Например:

а. 1.5: *πρὸς τὸν θεόν - βου gr* - *къ богу Vb₂ VO N₁ D*, но 3.5: *τῷ θεῷ - κτ βου gr* - *богу lk Vb₂ VO N₁*, 1.14: *ἐφ' ἡμᾶς - ναμз gr lk* - *на нн Vb₂ VO N₁] на нсь D*, 3.2: *πρὸς σέ - тебъ gr lk N₁* - *к тебъ Vb₂ VO*, *πρὸς κύριον - гвн gr* - *к' господу Vb₂ VO N₁*, 2.2: *ἐκ τῆς κοιλίας - от ѳрѣва кнтова gr lk* - *в' ѳрѣвѣ кнтово Vb₂ VO N₁*, 4.8: *ἐπὶ τὴν κεφαλὴν - наδз главоа gr lk* - *на главоу Vb₂ VO* (по-точно), *над глвоу N₁*, 4.9: *ἐπὶ τῇ κολοκύνθῃ - ω тиквн gr lk* - *о] по VO*] *тнк'вѣ Vb₂ N₁*; *над глвоу N₁*, 4.9: *ἐπὶ τῇ κολοκύνθῃ - ω тиквн gr lk* - *о] по VO*] *тнк'вѣ Vb₂ N₁*; 1.6: *ὅπως - негн gr lk* - *еда како Vb₂ VO N₁ D*, 1.14: *μηδαμῶς μή - ннкакоже лн...не gr* - *ннкакоже... да не lk Vb₂ VO D*, *ннколнже...да не N₁*, 4.3: *ἢ - неже gr lk* - *неже лн Vb₂ VO N₁*, 4.9: *εἰ σφόδρα - аще зѣло gr lk* - *зѣло лн Vb₂ VO N₁*, 4.11: *πλείους ἢ - множѣ лн gr lk* - *множѣ нежелн Vb₂ VO N₁*

б. 1.13: *ἐπ' αὐτούς - на на gr lk* - *на ннкъ Vb₂ VO N₁ D*, 2.7: *εἰς γῆν, ἦς - в зема еаже gr*] *енже pg bl*] *же lk* - *в земаю в' ненже Vb₂ VO N₁*, 4.3: *μοι - мнѣ gr lk Vb₂ - мн N₁] + мнѣ VO*, 4.3: *καλόν - добрѣ gr lk VO* - *добрѣ N₁*

в. 1.8: *ἀπάγγελον - повѣждъ gr lk Vb₂* - *повѣн VO N₁ D*, 1.14: *μὴ δῶς - не даждъ gr lk* - *не дан Vb₂ VO N₁ D*, 3.2: *κῆρυξον - проповѣждз gr* - *проповѣн Vb₂ VO N₁*

г. 1.8: *εἶπαν - рѣша gr Vb₂ VO N₁ D* - *рекошъ lk* (под. 1.11), 1.14: *ἀνεβόησαν - вѣззпихъ gr* - *в'зѣпнше Vb₂ VO N₁ D*, 1.15: *ἐξέβαλον - вѣврѣгошъ gr lk* - *вѣврѣгоу Vb₂ VO*] *врѣгоу N₁*, *врѣгоше D*

д. 1.10: *ἦν φεύγων - бажн gr*] *вѣжаше lk* (по-точно) - *вѣжа Vb₂ VO*, 1.13: *τοῦ ἐπιστρέψαι - обрѣтнн са gr lk* - *обрѣтнн Vb₂ VO D*] *обрѣтн N₁*, 4.7: *ἐπάταξε - прѣгрыстн gr* - *погрнзе lk Vb₂ VO*] *подгрнзе N₁*

2.5.3. Словообразователните варианти са ограничени по брой и появата им не свързва с влияние от страна на гръцките образци. Например:

1.3: *βѣжатн gr lk* - *оубѣжатн VO N₁*, 2.2: *πομλн се gr lk* - *молн се Vb₂ VO N₁*, 2.6: *нзлнѣ се gr lk Vb₂ N₁* - *в'злнѣ се VO*, 3.3: *нннегнн gr lk* - *невн(н) Vb₂ VO*, *невгнт N₁* (под. 3.4.), 3.6: *невгннскоу gr/нннеггытъскоу lk* - *нев'нтъскоу Vb₂ VO N₁*

2.5.4. Част от лексикалните словоупотреби са единично или текстово обусловени, други от тях обаче представят повтарящи се системни съответствия на съвременни гръцки лексеми и се отнасят към по-нов лексикален пласт, някои от тях вече са характерни за по-късната Преславска рецензия (някои от лексемите в лявата колонка). Например:

1.2	взнде gr Vb ₂ VO N ₁	ἀνέβη	вннде lk D
1.4	велнкъ gr lk	μέγαν	велн Vb ₂ VO D
1.5	вз пжчннъ gr lk	εἰς τὴν κοίλην	въ дно Vb ₂ VO N ₁] на дно D
1.7	нмемъ lk	βάλωμεν	метнѣмъ gr] мет'ѣм' Vb ₂ VO, мейнмо N ₁ , да мейемъ D
1.8	страны lk	χώρας	земле gr Vb ₂ VO N ₁ D
1.8	дѣло gr	ἐργασία	дѣланне lk, дѣвнне Vb ₂ VO N ₁ D
1.10	ѣко gr lk	ὅτι	ѣкоже Vb ₂ VO
1.11	зане gr lk	ὅτι	ѣко Vb ₂ VO N ₁ D
1.15	прнашъ gr lk	ἔλαβον	взеше Vb ₂ VO N ₁ D (по-точно)
1.16	велномъ lk	μεγάλω	велнемъ gr Vb ₂ VO N ₁ D
3.3	велнкн lk VO	μεγάλη	велн gr Vb ₂ N ₁
3.8	непрнѣзнннзскаго gr lk	τῆς πονηρᾶς	з'лаго Vb ₂ , залаго VO N ₁ (по-късни форми, под. 3:10)
3.9	покаетъ са gr lk	μετανοήσει	раскает се Vb ₂ VO N ₁
4.1	велнокъ lk	μεγάλην	велнею gr Vb ₂ VO
4.1	смжтн са gr Vb ₂ VO N ₁	συνεχύθη	смате са lk
4.2	едннаѣ gr lk	ἔτι	още Vb ₂ VO N ₁
4.3	жнтн gr Vb ₂ VO N ₁	ζῆν	жнвоу бытн lk
4.5	дондеже gr Vb ₂ VO N ₁	ἕως	дондеже lk
4.8	поразн gr lk	ἐπάταξεν	прнрѣзн Vb ₂ VO N ₁ (по-точно)
4.9	зѣло wskрзѣтъз gr lk	σφόδρα λελύπημαι	вел'мн сн жалю Vb ₂] се жалуюу VO N ₁
4.9	wскрзѣм/ты gr] tr. lk	λελύπησαι συ	сн Vb ₂] се жалншн Vb ₂ VO

2.5.5. Текстологични различията, свързани с изпускане (а) или добавяне (б) на определен лексикален елемент, необусловени от гръцката основа:

а.	1.4	καὶ ἐγένετο κλύδων μέγας ἐν τῇ θαλάσῃ:	н бнстѣ влнненне велне в морн Vb ₂ VO N ₁ D
	φ gr lk		
	1.8	καὶ ἐκ ποίας χώρας	н от кое земле Vb ₂ VO N ₁ D
	φ gr		
	1.8	καὶ πόθεν	н от коуду gr lk D
	н от коуду gr lk D		
	1.11	τί σοι ποιήσωμεν καὶ κοπάσει ἡ θάλασσα ἀπ' ἡμῶν	φ от' коуду Vb ₂ VO N ₁
	φ gr		ѳто тн створнмъ н оулежеть море от

- 1.12 καὶ κοπάσει ἡ θάλασσα ἐφ' ὑμῶν
 φ lk
 НАСЪ lk Vb₂ VO N₁
 Н ОУЛЕЖЕТЬ МОРЕ ОТ ВАСЪ gr Vb₂ VO N₁ D
- 4.11 ἐγὼ δὲ οὐ φείσομαι ὑπὲρ Νινευῆ
 АЗЪ ЖЕ НЕ ПОПЕКЖ АН СМ
 W NEBGI gr] HHHNEBGIH lk
 А АЗ АН Ø HHHNEBGIH Vb₂ VO N₁
- б. 1.4 συντριβῆναι
 ΡΑΖΒΗΤΗ gr
 ΡΑΖΒΗΤΗ + ΧΟΤΕ Vb₂ VO N₁
 ΡΑΖΒΗΤΗ + СМ ХОТѦ lk D
- 1.12 ὁ κλύδων οὗτος ὁ μέγας 26 407 534¹ Cyr^P Th Thph
 ВЛ'НЕННЕ СНЕ ВЕЛНКОЕ lk]
 ВЕЛНЕ gr + Н ЗЛОБА СНѦ lk
 ВЛ'НЕННЕ ВЕЛНКОЕ се Vb₂ VO D
 ВЛ'НЕННЕ ВЕЛНЕ се N₁
- 2.5.6. В зависимост от гръцката основа се отбелязват следните по-особени случаи на разночетения.

1. Текстови варианти при липсващ гръцки образец за един от съставните елементи:

- 1.5 ἐκβολὴν ἐποιήσαντο
 НЗ'МЕТАННЕ СТВОРНШЕ gr Vb₂ VO N₁ HЗМЕТАШЖ lk
 гр. Ø
- 1.5 κατέβη
 СЛЪЗЕ gr
 гр. Ø
 СЛЪЗЪ lk Vb₂ VO N₁] СМНД' D
- 1.5 τοῦ κουφισθῆναι
 ΟΥΛΗΧΗΤΗ CE gr Vb₂ VO N₁ D
 гр. Ø
 УБЛЕГЧАННА ΡΑΔΗ lk
- 1.6 ἐπικαλοῦ
 ΠΗΖΒΑΗ gr lk
 гр. Ø
 ΜΟΛΗ Vb₂ VO N₁ D
- 1.16 εὐχάς
 ΜΑΤΒΑΜΗ gr lk (по-точно)
 гр. Ø
 ΜΟΛΗΤΒΟΥ Vb₂ VO N₁

2. Лексикални и морфологични варианти, обусловени от различни гръцки образци:

- 1.6 ὁ προφρεὺς Sim LXX
 НОСННКЪ gr lk
 κυβερνήτης Q Syh
 ΚΡΥΜΝΗΚЪ Vb₂ VO N₁ D
- 1.6 τὸν θεὸν σου LXX
 ΒΑ СВОЕГО gr] ТВОЕГО lk
 τὸν κύριον σου Arm Chr
 ГОСПОДА СВОЕГО Vb₂ VO N₁ D
- 1.8 ἐστὶν ἐν ἡμῖν LXX
 ЕСΤЪ НА НАСЪ gr lk
 ἡμῖν Sim L¹⁻⁶¹³ 68
 НАМЪ Vb₂ VO N₁
- 1.8 τίνος ἔνεκεν LXX
 ΚΟΓΟ ΡΑΔΗ gr] ΚΟЕΓΟ ΡΑΔΗ lk
 διὰ τίνα Sim
 ЗА КОГО Vb₂ VO N₁ D
- 1.9 τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν 233¹
 ἦνεο ἢ земаλЪ lk
 τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηρὰν LXX
 МОРЕ Н СОУШЖ gr Vb₂ VO N₁ D
- 1.9 δοῦλος κυρίου εἰμι 534 Bo
 ΡΑΒЪ ГНЪ ЕСМЪ gr
 ДОУЛОС КУРІΟΥ ΕΓΩ ΕΙΜΙ LXX
 ΡΑΒЪ ГНЪ АЗЪ ЕСМЪ lk Vb₂ VO N₁ D
- 1.10 τί τοῦτο ἐποίησας LXX
 ЧТО СЕ] > gr] СТВОРН lk
 τί σοι ἐποίησας 239
 ЧТО ТИ СТВОРН Vb₂ VO
- 1.12 ἔγνωκα V
 ΡΑΖΟΥΜΕΧЪ gr
 ἔγνωκα ἐγὼ LXX
 ΡΑΖΟΥΜΕΧЪ АЗЪ lk Vb₂ VO N₁ D
- 1.16 τὸν κύριον LXX
 ΓΑ gr Vb₂ VO N₁ D
 τὸν θεὸν 410 956
 ΒΑ lk

1.16 ἔθυσαν θυσίαν W 956 LXX

- 24 пожрѣше жрѣтвѦ gr lk
 εἰς βάθη LXX
 Γ' ΓΛΟΥΒΗΗΗ gr Vb₂ VO N₁
- 2.11 ἵνα ἀπέμεση σ' 86
 ΗΖΛΟЖΗΤΗ gr lk
- 3.10 ἐπὶ τῇ κακῶσει σ' Syh
 W ЗЛО(!) gr, o ЗЛЪ N₁

Гръцката конструкция Acc.c.inf. се предава в първоначалния превод (в gr lk) със съответната старобългарска конструкция Dat.c.inf., но в по-късната обработка (Vb₂ VO N₁) се измества от по-близкия до славянската синтактична система личен обрат:

4.8 τῷ ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον
 ВЗНѢТН СЛ'НЦΟΥ gr lk

ἔθυσαν θυσίας B-S O L³⁶-62 613 C-538
 La^c Syр Arm Cyr Th^{comm} Bas.N. Thph^{comm}
 пожрѣше жрѣтвѦ Vb₂ VO N₁ D
 ἐν βάθει α'
 ВЪ ГЛ'ВЕНΗΗ lk pg bl
 καὶ ἐξέβαλε LXX
 Η ΗΖВРЪЖЕ Vb₂ VO N₁
 ἐπὶ τῇ κακίᾳ LXX
 o ЗЛОБЪ lk Vb₂ VO

ВЗНѢ СЛ'НЦЕ Vb₂ VO N₁

3. Словоредни разночетения, обусловени от различни гръцки образци:

1.12 ὁ κλύδων οὗτος ὁ μέγας
 26 407 534¹ Cyr^P Th Thph
 ВЛ'НЕННЕ ЕГО(!) ВЕЛНЕ gr
 ВЛ'НЕННЕ СНЕ ВЕЛНКОЕ lk

ὁ κλύδων ὁ μέγας οὗτος LXX
 ВЛ'НЕННЕ ВЕЛНКОЕ се Vb₂ VO]
 ВЕЛНЕ се N₁

1.12 ἐφ' ὑμᾶς ἐστὶ LXX
 НА ВАСЪ ЕСТЪ gr lk

ἐστὶ ἐφ' ὑμᾶς V-68 L¹(86^{1a})-613 Th Thu
 ЕСТЪ НА ВАСЪ Vb₂ VO N₁ D

4.2 φῆχ οὗτοι ἦσαν οἱ λόγοι μου
 L¹⁻³⁶ Th Thu

οὐχ οὗτοι οἱ λόγοι μου LXX
 НЕ СН АН СЛ'ВСА МОЪ lk Vb₂ N₁

4.2 NE CE АН БМШЖ СЛОВЕСА МОЪ gr

(СНЪ VO)

4.5 ἐαυτῷ ἐκεῖ LXX

ἐκεῖ ἐαυτῷ III 239 956

4.5 СЕБЪ ТОУ gr lk

ТОУ СЕБЪ Vb₂ VO N₁

4.5 ἐκάθητο ἐκεῖ 86-711

ἐκάθητο ὑποκάτω αὐτῆς LXX

4.5 СЪДѢШЕ ТОУ gr lk

СЪДѢШЕ ПОД' ННМЪ Vb₂ VO N₁

4. Изпускане и добавяне на лексикални елементи, свързано със следване на различни гръцки рецензии:

- 1.9 καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς LXX] + ionas Syр Aeth^P = Pesch
 Н РЧЕ К ННМЪ gr lk Vb₂ VO D
 Н РЧЕ К ННМ' НЮНА N₁
- 4.9 ἐγὼ
 АЗЪ gr lk
 ἐγὼ] > 26 Lucif
 Ø Vb₂ VO N₁

В един случай паримийният превод следва четене, което се отбелязва само в S^c O L¹-407-613 C¹-538-68-239 106 Syр Aeth Thu Thph:

1.8 καὶ ποῦ πορεύῃ: η] > gr lk | камо ндешн gr lk Vb₂ VO N₁

5. Влияние на Vulgata е налице в хърватските апографи. Те следва да бъдат обект на специално изследване. Срв.:

- 1.5 τῶν (ἐν τῷ πλοίῳ)
 СЛШТНМЪ gr] СЛШТТЕ... lk
 2.6 (εἰς σχισμῶς) ὀρέων
 ВЗ ПРОПАСТН ГОРЪСКИМ gr lk bl
 2.11 ἐπὶ τὴν ξηρὰν

quae egant
 нже б'ъкоу Vb₂ VO N₁ D
 pelagus
 в пропастн мор'скне Vb₂ VO N₁
 in aridam

- 3.2 *на соушж gr lk*
κατὰ τὰ κήρυγμα τὸ ἐμπροσθεν
 по проповѣданню прѣждзномъ gr
- 3.6 *каὶ ἤγγισεν ὁ λόγος*
 и прнблнжн са слово lk
 и прнложн са слово gr
- 4.8 *καὶ ἐγένετο ὅμα τὸ ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον Sim:*
 и бѣ възкоупѣ възнегда възснѣти слнцоу gr
 et cum ortus fuisset sol:
 и бнстѣ егда възнеде сл'нце Vb₂VO N₁
- 4.10 *οὐκ ἐκακοπάθησας ἐπ' αὐτὴν οὐδέ ἐξέθρεψας αὐτὴν Sim:*
 не троудн са на на нн възспнта а gr lk
 поп laborasti, neque fecisti, ut cresceret:
 нѣсн се троудна' нн вспнтѣль ее Vb₂VO N₁

на соуχο Vb₂VO N₁
 praedica praedicationem
 проповѣданне прѣданее Vb₂VO N₁
 et peruenit verbum
 и донде слово Vb₂VO N₁

2.8.7. Сравнението на приведените по-горе различия в Книгата на пророк *Иона* говори за обща текстова основа на паримийните апографи и представителите на хърватската глаголическа традиция. Преводът на последните не се отличава от този на Паримийника. Същевременно те са показателни за процеса на изработване на различни текстови форми. Очертаните различия са по отношение на някои словоупотреби, както и в областта на синтаксиса - главно под влияние на други книжовни традиции (*Vulgata*) и целенасочената редакторска работа на някои различни средища. Някои от различията обаче намират обяснението си не с посочваната от Нахтигал небрежност на преписвача/преводача, а с различните гръцки образци, използвани при редакторската работа над първоначалния превод. Такива са случаите: 4.2, 4.3, 4.5, както и 1.8, 1.14, 2.11, 3.10 и др. Правят впечатление иновациите в *lk*, но редом с тях се отбелязват и съвпадения на глаголическите апографи с него в 1.2, 1.14, 3.3, 3.5, 3.10, 4.2, 4.7. В цялост версията по бревиарите показва самостоятелна форма на пророческия текст.

По отношение на общия състав, т.е. на външната структура на хърватските апографи на гръцка основа, се откроява ясно връзката им с по-стария паримийен превод, който е бил главен източник за ветхозаветните четения при съставянето на старите глаголически мисали и бревиари.

3.0. П ъ л е н пророчески текст с т ъ л к у в а н и е. Третата рецензия е дело на българските книжовници от епохата на Цар Симеон (893-927). От обширния ръкописен материал, който според Евсеев (1918/1912) наброява 40 апографа, а според Mathiesen (1983: 18-23) - около 50, разполагаме със следните апографи с пряка типологична релевантност:

pb	СПб F.I.461 (краят на XIV в.)	България
m	Мо ГИМ Шукин 507 (1475)	Молдова
su	СПб БАН 24.4.28 (1507)	Русия
f	СПб РНБ F.I.3 (XV в.)	Украйна
s	СПб РНБ Солов 727, Каз ДА 134 (1492)	Русия
t	Мо Троицк 89 (XV-XVI в.)	Русия
b	Букурещ ВА 84 (XVI в.)	Сърбия
h	Хайделберг Ms. 16 (XVIII в.)	Русия

Висуреџи Bibl. Academiei Nr. 84 (Сърбия, XVI в.). Л. 61a7-118a22. Без тълкувания. С пророчески жития. Я ц и м и р с к и й 1898, 5-6, № 2 [11]; 1905: 615-621, Нямц № 1 [81]; Евсеев 1905: LXII, № III.7; Рапаитеску 1959: 108-109, № 84.

f СПб РНБ F.I.3 (Украйна, XV в.). Л. 12a-51a26. Без тълкувания. С пророчески жития. Евсеев 1897: 62 [№ 3]; 1905: LXII [№ III.6]; Казакова, Лурье 1955: 278, 280-282, 293-299, 303; Лурье 1960: 92; Клосс 1971.

h Heidelberg Ms. 16. (Русия, XVIII в.). Л. 173v-177v. Съдържа само Книгата на пророк *Иона*. Без тълкувания. Наарапен 1985: 13-16.

Москва ГИМ, Сб. Шукин № 507 (Молдова, 1475). Л. 4064-80'a3, 193a1-194a30, 196a18-19863. С коментар и пророчески жития. Г а н и ц к и й 1880: 1053, № 21, S. 1053; Яцимирский 1905: 64-65, 253-254; 1906: LIX-LXII; Кузнецов 1965; Mathiesen 1983: № 106; Турилов 1986, № 214; Овчинникова - Пелин 1989: 106-108, № 9; Zlatanova 1992; 1994.

pb СПб РНБ F.I.461 (България, краят на XIV в.). Л. 185a10-225a9, 33362-334614, 336a11-337630. С тълкувания и пророчески жития. Евсеев 1897:66-68 [№ 7]; Соболевски 1900: 163-165; Кульбакин 1901: 21-25; Яцимирский 1905: 617-619; Михайлов 1912: CCLXXXIII; Алексеев 1983: 231; 1984a: 15; 1988: 569; Mathiesen 1983: № 27; Николова 1984; 1996a; 1996b; Турилов 1986: 368-369; Дунков 1991; 1994; Zlatanova 1992; 1994; 1998; Мострова 1995; Тасева, Йовчева 1995; Попова 1996; Райков, Загребин 1997: № 48.

s СПб РНБ, Соловецкий монастырь № 717, Собр. Казанской Духовной Академии (Русия, 1492). С коментар и пророчески жития. Порфирьев, Вадковский, Красносельцев 1881-1887: 153-157 [№ 134 (694)]; Евсеев 1905: LXIII [№ III.15]; Лурье 1960: 267-268, 273.

СПб БАН 24.4.28. "Супрасльскый сборник" Матфея Десятого, Собр. Срезн. (Русия, 1507). Без коментар. С пророчески жития и кратки въведения ("Сказания"). Филарет, Архиеп., Срезневский 1859-1860/2: 144-150; Лавров 1933/34: 85-112; Алексеев, Лихачева 1978.

i СПб РНБ, Троицко-Сергиевска Лавра № 89 (Русия, XV-XVI в.). С коментар и пророчески жития. Туницкий 1918; Иларий Иером., Арсений Иером. 1878-1879: 75-77 [№ 89 (1547)]; Евсеев 1905: LXIV [№ III.18].

Пълният пророчески текст се подлага на преработка и се обогатява с екзегетически тълкувания. Към текста на Дванадесетте пророци съществуват коментари от св. Кирил Александрийски (370-444), Теодор Мопсуестийски (350-428), блаж. Теодорит Кирски (393-460), Василий от Неопатра (в Тесалия, IX в.) и Теофилакт Охридски (Български) от XI век. В Преслав се превеждат тълкуванията на блаж. Теодорит Кирски, (Migne 1859: т. 81) в силно съкратена форма. Самият коментар е важно свидетелство за антиохийската, а не (както често погрешно се твърди) Лукианова текстова форма на 70-те. Авторът използва и по-ранните преводи α' θ' и особено σ', сирийския превод Peshitta и др., които съпоставя с текста на 70-те, за да избере и предложи свое четене. Пророческият текст е коментиран, но не е цитиран пред следното го тълкувание само в следните случаи: *Иоил* 1: 3-4 5б-ба 7

96-12а 13 176-18; 2: 1 3 9 12-13 16-17а 18-19 22 236-24 276; 3: 4-12а 13 15 196; Авдий 1: 4 196-21; Амос 1: 6а 7-13; 2: 1-3 6а 10 12 14-16а; 3: 9; 4: 4 7-10; 5: 4-5 11-12 16-17 19-20 25-26; 6: 4-5а 6а 14а; 7: 5-6 9-17; 8: 4-6 9-14; 9: 1а 2-5 9-10 13-14; Иона 1: 1-7 10-11 13 15-16; 2: 1-2 11; 3: 1-2 3а 5а 6-8а; 4: 1-2а 6-7 86-11; Наум 2: 7; 3: 1-3а 9 13; Захария 9: 15а; 13: 2а; 14: 106; Малахия 3: 106-12.

Точният състав на тези апографи с тълкувания е представен на таблица 4а.

Тълковна обработка липсва за книгите на Софония (гл. 2, 3), Агей, Захария и Малахия; за тях липсва или е неизвестна рецензия с тълкувания (срв. таблица 4б).

В края на пророческия текст към всяка книга са добавени биографични обяснения - кратки жития на съответните пророци. Старобългарският им превод следва главно кратката рецензия на Доротей, епископ на Тир (303-362), или версията

Пророк		В цялост	рб 1360-70	т 1476	а 1492	т 15.-16. Jh.
Осия	Сказание		0	0	1а10-1b19	1.4 - 2.8
	Текст		0	0	1b19-22a2	1.1-3 - 31.9
	Тълкувание		0	0	+	+
	Житие	[336a11-14]	0	0	22a2-11	31.10-16
Глави	3					
Стихове	197	Гл.: Стихове	0	0	14:197	14:197
Иона	Сказание		185a10-22	40b4a-17b	22a12-22b3	33.1-12
	Текст		185a23-190b23	41a10-46a26	22b4-30a9	33.13-43.5
	Тълкувание		+	+	+	+
	Житие		190b24-29	46a28-30	30a10-15	43.7-10
Глави	3					
Стихове	73	Гл.: Стихове	3:72	3:72	3:71.6	3:72
Амос	Сказание		191a2-23	48b5a-28b	30a17-30b17	44.1-20
	Текст		191a24-202a2	47a10-56b23	30b17-45a5	44.21-64.16
	Тълкувание		+	+	+	+
	Житие		202a2-8	56b24-30	45a5-11	64.17-22
Глави	9					
Стихове	146	Гл.: Стихове	9:144.6	9:144.6	9:143.6	9:143
Агей	Сказание		202a9-29	57a1-57b30	45a12-45b12	65.1-18
	Текст		202b1-204a4	58a8-59b12	45b12-47b19	65.19-68.22
	Тълкувание		+	+	+	+
	Житие		204a5-11	59b13-26	47b19-48a2	68.22-27
Глави	1					
Стихове	21	Гл.: Стихове	1:20	1:20	1:20	1:20
Иона	Сказание		204a12-204b28	60a5-60b30	48a3-49a4	69.1-70.11
	Текст		204b27-207b26	61a7-63b24	49a5-53a8	70.12-76.6
	Тълкувание		+	+	+	+
	Житие		207b26-208a12	63b25-64a24	53a8-53b12	76.7-29
Глави	4					
Стихове	48	Гл.: Стихове	4:47.6	4:47.6	4:47.6	4:47.6
Михей	Сказание		208a28-208b6	64b1-22	53b13-54a5	
	Текст		208b7-218a9	65a7-72a4	54a5-64b25	
	Тълкувание		+	+	+	
	Житие		218a10-14	72a5-15	64b25-65a5	
Глави	7					
Стихове	105	Гл.: Стихове	7:104.6	7:104.6	7:106.6	
Наум	Сказание		218a15-218b17	72b5-30	65a6-65b19	
	Текст		218b17-219b15	73a7-75b23	65b20-70b17	
	Тълкувание		+	+	+	
	Житие		0	0	70b18-71a1	
Глави	3					
Стихове	48	Гл.: Стихове	3:44.6	3:44.6	3:48	
Авакум	Сказание		0	0	71a1-20	
	Текст		219b16-224b12	76b1-80a5	71a21-79b14	
	Тълкувание		+	+	+	
	Житие		224b13-225a9	80a6-30	79b15-80a19	
Глави	3					
Стихове	66	Гл.: Стихове	3:41	3:41	3:66	

Софония	Сказание		0	0	80a20-80b20		
	Текст		0	0	80b20-85a4		
	Тълкувание		0	0	+		
	Житие		0	0	85a4-9		
Глави	3						
Стихове	62	Гл.: Стихове	0	0	3:62		
Агей	Сказание		0	0	0		
	Текст		0	0	85a9-87b7		
	Тълкувание		0	0	0		
	Житие		336a15-18	196a18-21	87b8-13		
Глави	2						
Стихове	37	Гл.: Стихове	0	0	2:37		
Захария	Сказание		0	0	0		
	Текст		333b2-334b14	193a1-194a30	87b14-100b10		
	Тълкувание		0	0	0		
	Житие		336a19-30	196a22-196b3	100b10-101a1		
Глави	14						
Стихове	211	Гл.: Стихове	6:30	6:30	14:211		
Малахия	Сказание		0	0	0		
	Текст		337a16-337b30	197b4-198b30	101a2-105a1		
	Тълкувание		0	0	0		
	Житие		336b1-8	196b4-13	105a1-14		
Глави	3						
Стихове	55	Гл.: Стихове	2:18	2:18	3:55		
Общо		4a+4b	66:1049	37:622	37:622	66:1043.6	31:479.6

на гръцките менологии и синаксари, частично - пълната рецензия на св. Епифаний Кипърски (315-403). Предполага се, че наскоро след възникването им през I в. сл. Хр. те са били преведени от еврейски на гръцки. Според Schermann (1907: 1-133; срв. и Torgue 1946; Denis 1970: 85-90) се отбелязват седем рецензии на гръцкия текст. Че те са били известни в Преславската столица личи и от включването им в Цар Симеоновия Изборник.

Като основа за изясняване историята на тази рецензия се явява започнатото в началото на нашия век от Туницкий (1918) издание на тълковния превод на Дванадесетте пророци, представен от голям брой руски преписи от XV-XVI в. Като предварително издание, предхождащо пълното на цялата Библия, според плана на Славянската библийска комисия, Туницкий взема за основен препис с добре запазени архаични езикови и палеографски черти: *t* = № 89 от Троицко-Сергиевата Лавра (XV-XVI в.), а приведените разночетения са по три преписа от XV в. - от Московската Духовна академия № 19, № 20 и отчасти № 90 от Троицко-Сергиевата Лавра. Последвалите исторически събития обаче осуетяват замисъла на автора и изданието остава незавършено.

3.1. От изключителен интерес за изучаване историята на славянския старозаветен текст изобщо е *рб*. Независимо от непълнотите, с които ни е засвидетелствувал днес, това е не само най-ранният запазен представител на тълковната преславска рецензия на книгата на Дванадесетте пророци, но и най-ранно свидетелство за предприет в Slavia Orthodoxa опит за събиране на старозаветния кирилски текст в един свод in corpore, преди появата на Генадиевската Библия от 1499 година. С оглед на това изданието му е наложително.

В *рб* и *т* липсват 527 стиха от 40 глави: Михей 7: 126, Наум 3: 166-19, Авакум 1:1-15, Захария - 181 стиха от 9 глави, Малахия 1: 1-14, 2: 1-17, 3: 11-16. Не са засвидетелствувани книгите Осия, Агей, Софония. Те са обаче налице в *с* и *т*.

Общи пропуски за *pb, m, s* и *t*:

ИоиЛ 2: 27
Амос 2: 146
Авдий 1: 15
Иона 1: 126.

Към тях се добавят още:

ИоиЛ 2: 32а за *s*
Амос 1: 86 за *pb* и *m*
Амос 2: 15а за *t*
Амос 4: 76, 8а, 9 за *s* и *t*.

Pb и *m* застъпват една и съща версия на Дванадесетте пророци, докато *s* и *t* стоят по-близо до преславския им архетип и вероятно са преписвани от по-коректен антиграф в сравнение с *pb* и *m*. Очевидно между тях и съответния архетип съществували други, недостигнали до нас апографи (срв. Zlatanova 1994: 223-229).

3.2. По-късно намират разпространение и апографи без тълкуване, но със съкратен въвеждащ текст, т.нар. *сКАЗАНИЕ* - например като *f* и *su*, или въобще без тълкуване - като *b*.

Представа за структурата на текста в тези ръкописи дава таблица 5.

Извличането от състава на тълковните пророчества е ставало независимо за протографа на *su* и протографите на *f* и *b*. И в трите апографа липсва превод на Авдий 1: 15 и Наум 1: 106. Други пропуски:

Осия	13: 146, 15а	<i>b</i>
ИоиЛ	1: 36	<i>f</i>
	2: 27	<i>f</i> и <i>b</i>
Амос	1: 96	<i>b</i>
	2: 2а	<i>b</i>
	2: 146	<i>f</i>
	4: 76, 8а, 9	<i>f</i>
Авдий	1: 76, 146	<i>f</i>
Иона	1: 86	<i>su</i>
	1: 126	<i>f</i>
	2: 16, 2, 126	<i>b</i>
	3: 106	<i>su</i>
Наум	1: 6	<i>f</i>
Софония	1: 66, 96	<i>su</i>
	3: 146	<i>f</i>
Захария	6: 15а	<i>su</i>
	10: 8а	<i>su</i> .

В *su* са избегнати някои общи за *pb m s t f* (ИоиЛ 2: 27, Амос 2: 146, Иона 1: 126) и за *s t f* (Амос 4: 76, 8а, 9) пропуски. Освен това тук са налице поправки според паримийната словоупотреба и в съгласие с Генадиевската библия от 1406 година. Текстът е застъпен в почти пълен обем (66 глави : 1044.5 стихове, т.е. 100% : 99.6%). Новост са въведените от кописта Матфей Десятый литургични съставки, лежки отстраня в полето към книгите от ИоиЛ и Амос (само за гл. 6, 7, 8) до Матфей Десятый. В книгата на пророк Захария отделните четения от гл. 8 до гл. 14 са означени дори вътре в текста, т.е. ръкописът с текст в тълковна редакция, от която тълковните са били отстранени, е бил предназначен за литургична употреба на киевските манастири. Печерските манастири в основания през 1498 година Супрасълски манастир (към Киевската митрополия) и във връзка с това е бил подложен на вторична литургична обработка. Освен това в *su* са налице поправки, които по-късно са застъпени за първата печатна славянска библия - Острожската от 1581 година. Същата текстова традиция следва и *h*, който е препис от последната.

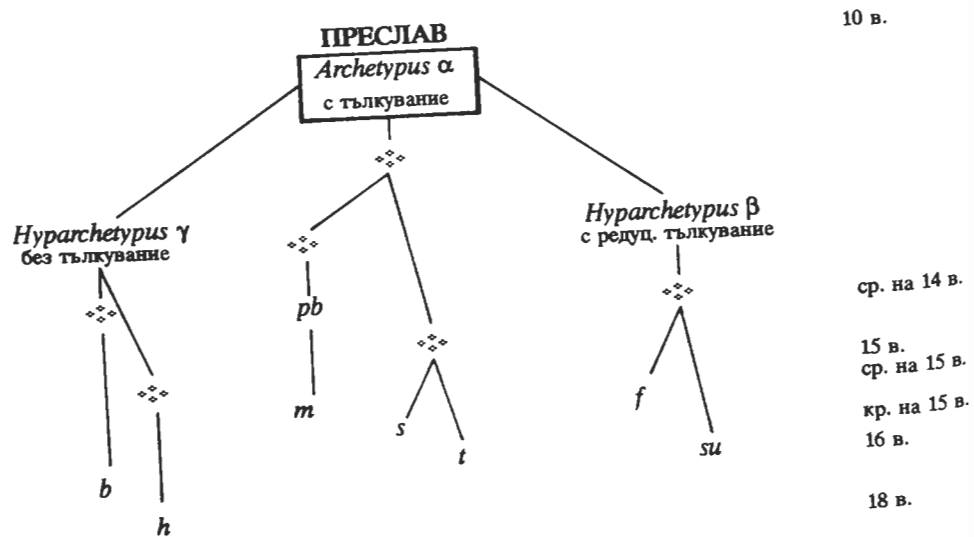
Пълен пророчески текст без тълкуване Таблица 5

Пророк	В целост	f 18 в.	su 1607	b 16 в.
Осия	Сказание Текст	0 1а-8а30	0 3а4-7б29	0 61а7-69б4
Глави	14	8б1-7	7б30-35	0
Стихове	197	14 : 197	14 : 196	14 : 196
ИоиЛ	Сказание Текст	8б8-20 8б21-11б20	8а1-10 8а10-9б30	0 69б5-73а5
Глави	3	11б21-25	9б30-33	0
Стихове	73	3 : 71.6	3 : 73	3 : 72
Амос	Сказание Текст	11б26-12а17 12а18-18а6	9б34-10а12 10а12-13б17	0 73а6-79б10
Глави	9	18а6-11	13б18-21	79б10-16
Стихове	146	9 : 143.5	9 : 146	9 : 145
Авдий	Сказание Текст	18а12-18б2 18б3-19а25	13б21-35 14а1-35	79б17-80а13 80а14-81а20
Глави	1	19а26-19б2	14б1-5	81а21-81б2
Стихове	21	1 : 19	1 : 20	1 : 20
Иона	Сказание Текст	19б3-20а17 20а18-22а16	14б5-32 14б32-16а2	0 81б3-83б23
Глави	4	22а16-22б11	16а2-18	83б24-84а25
Стихове	48	4 : 47.5	4 : 47	4 : 46
Михей	Сказание Текст	22б11-25 22б26-27б7	16а18-27 16а27-19а1	0 84а26-90б6
Глави	7	27б8-12	19а1-5	90б6-11
Стихове	105	7 : 105	7 : 105	7 : 105
Наум	Сказание Текст	27б13-28а16 28а17-30а19	19а5-26 19а26-20а35	0 90б12-93а16
Глави	3	30а20-27	20б1-5	93а17-25
Стихове	48	3 : 46.5	3 : 47.5	3 : 47.5
Авакум	Сказание Текст	30а28-30б14 30б15-33а11	20б6-16 20б16-22а3	0 93а26-96б1
Глави	3	33а11-33б8	22а3-20	96б1-97а5
Стихове	66	3 : 66	3 : 66	3 : 66
Софония	Сказание Текст	33б9-33б30 34а1-36а28	22а20-34 22а34-23б26	0 97а6-100а13
Глави	3	36а29-36б3	23б26-29	100а14-18
Стихове	32	3 : 51.6	3 : 51	3 : 52
Агей	Сказание Текст	0 36б4-38а21	0 23б29-24б24	0 100а19-102б5
Глави	2	38а21-25	24б24-27	102б6-10
Стихове	37	2 : 37	2 : 37	2 : 37
Захария	Сказание Текст	0 38а26-48а4	0 24б27-30а12	0 102б11-114а23
Глави	14	48а5-18	30а13-21	114а23-114б12
Стихове	211	14 : 211	14 : 210	14 : 211
Малахия	Сказание Текст	0 48а19-51а14	0 30а21-31б22	0 114б12-118а11
Глави	3	51а15-26	31б22-29	118а12-22
Стихове	55	3 : 55	3 : 55	3 : 55
Общо	66	1049	1044.5	1042.5

Въз основа на сравнителен текстово-критичен анализ, който излиза извън рамките на настоящата публикация, и който бе проведен върху част от ръкописния материал, представящ третата рецензия на Книгата на Дванадесетте пророци на славянска почва, могат да бъдат направени следните заключения:

- 1 *Pb* е образец на антиграф, от който е преписан *m*.
- 2 За *s* и *t* предполагаме наличие на общ антиграф. Независимо един от друг те възхождат към първоначален глаголически протограф, общ не само за тях, но и за *pb* и *m*.
- 3 Някои разночетения от *f* могат да се означат като отражение на този архетип.
- 4 *F* е преписван от антиграф с тълкувания. За това свидетелствува наличието на остатъци от коментар (два реда), оставен вероятно по недоглеждане между стих 3 и 4 на Книгата Михей, гл. 2. Неговият антиграф обаче ще да е бил различен от този на *pb* и *m*, защото пропуските при последните тук не са повторени, например налице е пълен превод на Михей 7: 12б, липсващ в *pb* и *m*.
- 5 *V* възхожда към антиграф, изправян по гръцка основа, която е била различна от тази на *f* и *su*. Налице са пропуски и разночетения, които не дават основание за предполагаема пряка зависимост между него и другите апографи.

Взаимоотношенията между тези апографи могат да бъдат представени в следната генеалогична схема (стема), която е отворена за попълване с нови данни:

ПАЛЕОГРАФСКО И
КОДИКОЛОГИЧЕСКО
ПРОУЧВАНЕ

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА СТАРИЯ ЗАВЕТ

СВЯТАГО РАДИ ДА ОБАЖА ТОМОУ АПОСТОЛУ ЦРКВА И БРАТСТВО
СЪСТАВИЛИ СЪМ НАСТАВНИЦИТЕ НАШЕ И ДРУГИТЕ СЪВЕЩАВАЩИ СЕ
СТАРА ДА НАПРАВИТЪ СЪВЪЩАНИЕТО СЪС СЪВЕЩАВАЩИТЕ СЕ
ТОГОВА РАДИ ДА ОБАЖА ТОМОУ АПОСТОЛУ ЦРКВА И БРАТСТВО
СЪСТАВИЛИ СЪМ НАСТАВНИЦИТЕ НАШЕ И ДРУГИТЕ СЪВЕЩАВАЩИ СЕ
ЦРКВА И БРАТСТВО НАСТАВНИЦИТЕ НАШЕ И ДРУГИТЕ СЪВЕЩАВАЩИ СЕ
НАСТАВНИЦИТЕ НАШЕ И ДРУГИТЕ СЪВЕЩАВАЩИ СЕ

† АПОСТОЛЪТЪ ПАВЪЛЪ СЪСЪВЕЩАВАЩИТЕ СЕ

Средновековните български Стария Завет, предназначени за индивидуално изучаване, са непроучени и дори неиздадени. С тази книга се започва публикуването на съхранените до наши дни български ръкописи, които съдържат преводи на старозаветни книги. В основата на изданието стои най-старият и най-важен български ръкопис от последната четвърт на XIV в., който се съхранява днес в Руската национална библиотека в Санкт Петербург. В него са запазени части от превода на Стария Завет, извършен между 882 и 884 г. от славянския първоучител св. Методий и неговите ученици; преводи и редакции на старозаветни текстове, осъществени в Преслав-ската книжовна школа в края на IX - началото на X век, както и следи от работата на търновските книжовници от XIV век върху старозаветните библейски книги. Ръкописът съдържа 23 старо-заветни книги и е не само най-пълната българска сбирка от книги на Стария Завет от епохата на Средновековието, но и най-старият запазен славянски ръкопис изобщо, в който се предприема опит да се събере в една книга текстът на Стария Завет. Поради това той представлява изключителен интерес за изучаването на историята на старозаветния текст не само в България, но и в целия славянски свят.

КНИГА
НА ДВАНАДЕСЕТТЕ ПРОРОЦИ
С ТЪЛКОВАНИЯ

